

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ENDÜLÜSLÜ HAFSA ER-REKÛNİYYE VE
ŞİİRLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Nur ÇABUK TURĞUT

**Şubat-2024
BATMAN**

T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ENDÜLÜSLÜ HAFSA ER-REKÛNİYYE VE ŞİİRLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve Nur ÇABUK TURĞUT

Danışman
Yahya SUZAN

Şubat-2024
BATMAN

TEZ BİLDİRİMİ

Bu tezdeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını bildiririm.

DECLARATION PAGE

I hereby declare that all information in this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct. I also declare that, as required by these rules and conduct, I have fully cited and referenced all material and results that are not original to this work.

İmza

Merve Nur ÇABUK TURĞUT

Tarih: 29/02/2024

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENDÜLÜSLÜ HAFSA er-REKÛNİYYE VE ŞİİRLERİ

Merve Nur ÇABUK TURĞUT

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Yahya SUZAN

2024, 84 Sayfa

Jüri

Prof. Dr. Yahya SUZAN

Doç. Dr. Ahmet TEKİN

Doç. Dr. Cüneyt MARAL

Müslümanların İspanya'yı fethinden sonra kurulan Endülüs Devleti, yaklaşık sekiz asır ayakta kalan bir devlettir. Bu devlet, doğu ve batı medeniyetlerinin harmanlandığı zengin bir kültürel miras bırakmıştır. Endülüs'ün, sosyal ve siyasi yapısı, farklı etnik grupları bünyesinde barındırması sebebiyle burada pek çok alim, edebiyatçı, filozof ve şair yetişmiştir. Böylece Endülüs, bilim, sanat, mimari ve edebi alanlarda büyük bir medeniyete sahip olmuştur. Ancak, Endülüs Arap edebiyatı Doğu'da geç bir dönemde araştırıldığı gibi ülkemizde de erken sayılamayacak bir dönemde incelenmiştir. Türkiye'de hala Endülüs Arap edebiyatı ile ilgili yeterince çalışma bulunmamaktadır. Endülüs'te yaşamış kadın şairlerin ve şiirlerinin literatürdeki azlığı, Endülüslü kadın şair Hafsa er-Rekûniyye'yi (ö. 586/1190) araştırmamıza vesile olmuştur. Hafsa, hicri 6. yüzyıl şairlerinden olup, şiirsel yetkinliğiyle ve hattatlığıyla kendini geliştirmiş bir şairdir. Hafsa, Gırnata'daki diğer kadın şairler arasından güzelliğiyle, asaletiyle, cesaretiyle, kültürel ve edebi birikimiyle sıvrılmıştır. Soylu, varlıklı ve diplomat bir aileden geldiği için şiirlerini yazarken cüretkar davranmıştır. Nitekim o, toplumsal normların dışına çıkan karakteriyle ve yazdığı şiirleriyle kendine has bir kişiliktir. Bu sebeple çalışmamızın ana hatlarını Hafsa er-Rekûniyye ve şiirleri oluşturmuştur. Hafsa er-Rekûniyye'nin hayatı, edebi ve siyasi kişiliği ile şiirleri belli bir tasnife tabii tutulmuştur. Şiirleri türlere ayrılmış ve incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Endülüs, Hafsa er-Rekûniyye, Şiir.

ABSTRACT

MS THESIS

ANDALUSIAN HAFSA BİNT al-HAJJ al-RAKUNIYYA AND HIS POETRIES

Merve Nur ÇABUK TURĞUT

**Batman University Graduate School of Education
Department Of Basic Islamic Sciences**

Advisor: Prof. Dr. Yahya SUZAN

2024, 84 Pages

Jury

Prof. Dr. Yahya SUZAN

Doç. Dr. Ahmet TEKİN

Doç. Dr. Cüneyt MARAL

The Andalusian State, founded after the Muslim conquest of Spain, is a state that survived for approximately eight centuries. This state has left a rich cultural heritage that blends eastern and western civilizations. Due to the social and political structure of Andalusia and the fact that it includes different ethnic groups, many scholars, men of letters, philosophers and poets were raised here. Thus, Andalusia had a great civilization in the fields of science, art, architecture and literature. However, just as Andalusian Arabic literature was studied in a late period in the East, it was also studied in a period that cannot be considered early in our country. There are still not enough studies on Andalusian Arabic literature in Turkey. The scarcity of female poets who lived in Andalusia and their poems in the literature led us to research the Andalusian female poet Hafsa er-Rekûniyye (d. 586/1190). Hafsa is one of the poets of the 6th century Hijri and is a poet who improved herself with her poetic competence and penmanship. Hafsa stood out among other female poets in Granada with her beauty, nobility, courage, and cultural and literary knowledge. Because he came from a noble, wealthy and diplomatic family, he was bold in writing his poems. As a matter of fact, he is a unique personality with his character that goes beyond social norms and the poems he writes. For this reason, Hafsa er-Rekûniyye and her poems formed the outlines of our study. Hafsa er-Rekûniyye's life, literary and political personality and her poems have been classified in a certain way. His poems were divided into genres and examined.

Keywords: Arabic Literature, Andalusia, Hafsa al-Rakuniyya, Poetry.

ÖNSÖZ

Endülüs, Müslümanların eline geçtikten sonra Doğu'nun birikimiyle Batı'nın mahalli renklerinin sentezlendiği bir yer olmuştur. Müslüman Arapların Batı'da kurduğu bu devlet köklü bir medeniyet oluşturmıştır. Böylece Endülüs özgün bir miras geride bırakmıştır. Endülüs Devleti kendi çağında büyük etkiler yaratmasının yanı sıra günümüz Avrupa'sında etkisi hala devam etmektedir. Bu sebeple Endülüs yerli ve yabancı birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir.

Müslüman Araplar, İspanya'nın fethinden sonra edebi birikimlerini de bu bölgeye taşımışlardır. Arapların taşıdıkları edebi birikim sayesinde Endülüs, altın çağını yaşamıştır. Endülüs'ün etnik yapısının farklılığı ile hoşgörülü ortamı özellikle şiir ve edebiyat için uygun bir ortam yaratmıştır. Endülüs bilimsel, kültürel, sanatsal pek çok alanda öne çıkan bir merkezdi olma vasfına ulaşmıştır.

Arap toplumunda genellikle şiir denilince ilk akla gelen erkek şairlerdir. Ancak Endülüs edebiyatı bu düşünceyi yıkmış ve kadınların da edebi ve sanatsal faaliyetlerde aktif olduklarını göstermiştir. Özellikle Endülüs'te kadın şairler şiirde daha çok belirmişlerdir. Hicri altıncı yüzyılda Endülüs'te yaşamış ve şiirleriyle meşhur olmuş Hafsa er-Rekûniyye de bu kadın şairlerdendir. Hafsa, Endülüs'te Murâbıtlar Dönemi'nde doğmuştur. Yetişkinlik yıllarını Murabıtların fetih hareketlerinden ve dogmatik düşüncelerinden uzak Gırnata'da geçirmiştir. Gırnata şehri ise bilimsel, kültürel, sanatsal pek çok alanda öne çıkan bir merkezdi. Ahmed b. Muhammed el-Makkârî (öl.1041/1632), *Nefhu't-tîb* adlı eserinde Gırnata'yı şöyle tanımlamıştır: “*Gırnata şehri Endülüs'ün Şam'dır. Daima soylu insanların, alimlerin ve şairlerin olduğu bir şehirdir.*” Hafsa'nın hem Gırnata'da yaşaması hem de soylu bir aileden gelmesi onu edebi ve sanatsal alanlarda geliştirme fırsatı sunmuştur. Endülüslü Hafsa, sadece şair değil soylu diplomat bir şahsiyettir. Arap geleneğinin aksine Endülüs'te bir kadın olarak siyasette de yetkinleşmiştir. Hem şairliği hem de siyasi arenadaki varlığıyla araştırılmaya değer bir şahsiyet olmuştur.

Nitekim Hafsa, Endülüs'teki kadın şairlerin aksine çok fazla araştırılmaya konu olmamıştır. Bu alandaki eksikliği gidermek amacıyla tezimizde Hafsa er-Rekûniyye ve şiirlerini ele alınmıştır. Çalışmamızı oluştururken ülkemizdeki ve yurtdışındaki eserlerden istifade edilmiştir.

Endülüslü Hafsa er-Rekûniyye ve Şiirleri adlı çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Endülüs tarihine genel bir bakış ile sırasıyla Fetih ve Valiler

Dönemi, Endülüs Emevîleri Dönemi, Mülûku't-tavâif Dönemi, Murâbıtlar Dönemi, Muvahhidler Dönemi ve Nasrîler Dönemi ele alınmıştır. Dönemler kendine özgü kültürel ve sanatsal özellikleri ile incelenmiştir. Ayrıca bu dönemlerde yetişen ünlü alim ve edipler hakkında bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde Hafsa'nın hayatı ve edebi kişiliğine değinilmiştir. Söz konusu şairin nesebi, ailesi, yetiştiği çevre, vefatı, fiziki ve ahlaki özellikleri ele alınmıştır. Daha sonra edebi kişiliği üzerinde durulup klasik eserlerde Hafsa ile karşılaştırılan kadın şairler ile edebiyatçı ve yazarların Hafsa hakkındaki düşüncelerine yer verilmiştir. İkinci bölümde Hafsa'nın şiirleri belli bir tasnife tabii tutulup klasik şiir türlerine ayrılmıştır. Hafsa'nın yazdığı şiir türleri gazel, methiye, fahriyye, hiciv ve mersiye olup, her bir şiiri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Öte yandan Hafsa'nın gönül ilişkisinin şiirlerine etkisi üzerinde durulmuştur. Şiirleri incelenirken kişiliği hakkında çıkarımlar yapılmıştır.

Çalışmamın bu hale gelmesinde ilmi birikimi, sabrı ve yol göstericiliği ile kıymetli danışmanım Prof. Dr. Yahya Suzan hocama, ilgisi ve ufuk açıcı önerileriyle değerli Dr. Öğr. Üyesi Hasan Akreş hocama, kıymetli vaktini ayırıp tezi okuyan ve katkısını esirgemeyen değerli Dr. Öğr. Üyesi Ömer Yıldız hocama ve emekleri ile katkısından dolayı kıymetli Doç. Dr. Cüneyt Maral hocama sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca desteğini ve ilgisini hiçbir zaman esirgemeyen, daima yanımda olan kıymetli ailem ve eşime çok teşekkür ederim. Gayret bizden başarı Allah'tandır.

Merve Nur ÇABUK TURĞUT
BATMAN-2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Endülüs Tarihine Genel Bir Bakış	1
1.1.1. Fetih ve Valiler Dönemi (92-138/714-756)	2
1.1.2. Endülüs Emevîleri (756-1031)	7
1.1.3. Mülûku't-tavâif Dönemi (1031-1090)	16
1.1.4. Murâbitlar Dönemi (1091-1147)	18
1.1.5. Muvahhidler Dönemi (1147-1238)	20
1.1.6. Nasrîler Dönemi (1238-1492)	23
2. BİRİNCİ BÖLÜM	26
2.1. Hafsa er-Rekûniyye'nin Hayatı ve Edebi Kişiliği	26
2.1.1. Nesebi ve Ailesi	27
2.1.2. Yetiştirdiği Çevre	27
2.1.3. Vefatı	29
2.1.4. Fiziksel ve Ahlaki Özellikleri	30
2.2. Edebî Kişiliği	31
2.2.1. Edebiyatçı ve Yazarların Hafsa Hakkındaki Görüşleri	32
2.2.2. Hafsa ile Karşılaştırılan Kadın Şairler	33
3. İKİNCİ BÖLÜM	36
3.1. Şiirleri	36
3.1.1. Gazel	37
3.1.1.1. 'Uzrî Gazel (Saf-İffetli)	38
3.1.1.2. Hadarî Gazel (Fâhiş)	38
3.1.2. Hiciv	53
3.1.3. Methiye	59
3.1.4. Fahriyye	66
3.1.5. Mersiye	69
4. SONUÇ	76
KAYNAKLAR	79
ÖZGEÇMİŞ	85

KISALTMALAR

A.s	Aleyhissalâtü vesselâm
B.	Bin, İbn
By.	Basım yeri yok
Bk.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Hz.	Hazreti
H.	Hicrî
M.	Miladî
Mlf.	Müellif, yazar
Nşr.	Neşreden
Öl.	Ölümü
Ts.	Tarihsiz
Thk.	Tahkik eden
Vd.	Ve diğerleri
Vd.	Ve devamı
Y.y.	Yayıncı yok
Yy.	Yüzyıl

1. GİRİŞ

1.1.Endülüs Tarihine Genel Bir Bakış

Yaklaşık sekiz asır Müslümanların hakimiyeti altına giren İber yarımadasına “Endülüs” adı verilmiştir. Arapların bu ülkeden çıkarılmalarının ardından İspanyolcaya “Andalucia” şeklinde yazılan, sonraları ise “Müslüman İspanyası” olarak geçen Endülüs kelimesinin kökeni hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.¹ İber yarımadasına 711’de giren Müslümanların, 1492’ye gelindiğinde bu coğrafyadaki hükümlerlikleri sona ermiştir. Geçirilen sekiz asrın ilk üç asrını varlıklarını korumayla geçiren Endülüslüler, bu konuda başarılı da olmuşlardır. Fakat XI. yüzyıl ortalarından sonra siyasi bir parçalanmaya gidilmiştir. Müslümanlar, İber yarımadasında ve çevresinde varlıklarını korumak ve nüfuz alanlarını arttırmak için büyük çabalar sarfetmişlerdir. Doğu’daki Emevi halifesi VII. yüzyılın ilk çeyreğinde, Endülüs’ü zapteden Müslüman Fâtihlerin Endülüs’teki Hristiyan halk arasında asimile olacaklarını düşünmüş ve Hristiyanları tamamen Endülüs’ten çıkarma girişiminde bulunmuştur. Çünkü o dönem Endülüs’teki Hristiyanlarının sayısı Müslümanların sayısından fazla olmuştur.² Fâtihlerin verdiği büyük mücadele sonrası Endülüs devleti kurulmuştur. Böylece Endülüs, Doğu’nun bir parçası haline gelmiştir.³

Endülüs, Müslümanların eline geçtikten sonra Doğu’nun birikimiyle Batı’nın mahalli renklerinin sentezlendiği bir yer olmuştur. Bunun sonucunda ise Endülüs’te özgün bir medeniyetin ilk adımları atılmıştır.

Endülüs Müslümanları, İslamiyet’i ve Arapça’yı özümsemiş ve hakim değerler haline getirmişlerdir. Endülüs, Araplaşmış ve Arabistan’ın örf ve adetlerinin etkisi altında kalmıştır. Zira Endülüs’te yaşayan Hristiyan zimmîlerin kuzeydeki dindaşları tarafından *Müsta’ribler* (Araplaşmış olanlar) diye isimlendirilmeleri bu durumu kanıtlar nitelikte olmuştur.⁴

¹ Emîr Şekîb Arslan, *el-Hulelü’s-sündüsiyye fî’l-ahbar ve’l-âsâri’l-Endelüsiyye* (Beyrut: Daru’l-Mektebetu’l-Hayat, 1936), 1/29.

² Arslan, *el-Hulelü’s-sündüsiyye*, 1/29.

³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları 1-Siyasi Tarih*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022) 11; Özdemir, *Endülüs*, (İstanbul-Ankara: İsam Yayınları, 2022), 9.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr İbnü’l-Ebbâr, *Kitâbü’l-hulleti’s-siyerâ* nşr. Hüseyin Münis (Kahire: Daru’l-Meârif, 1199), 1/55.

Endülüs X. yüzyılda güç ve medeniyetin en parlak dönemini yaşamıştır. Fakat iki buçuk asır gibi uzun bir süreçte büyük gayretlerle kurulan Endülüs devleti, XI. yüzyılda çöküş sürecine girmiştir. Ardından Endülüs yirmi yıl kadar kısa bir sürede tesbih taneleri gibi dağılmıştır. Her bir şehir ayrı bir devletçik haline gelmiştir.

1614'ten sonra Endülüs, peyderpey Hristiyan hakimiyeti altına girmeye başlamıştır. Endülüs Müslümanları için yaşanan bu büyük yıkım, Hristiyan işgalcilerin gözlerini kamaştırmıştır. İşgal edilen şehirlerin teşkilatlanması, gelişmişlik düzeyleri ve zengin kütüphaneleri büyük bir medeniyeti içinde barındırmıştır.

Belli bir medeniyet ve kültürün yıkımı dille sıkı sıkıya bağlıdır. Bu sebeple Endülüs'ün devrilmesinde de dil üzerinden yapılan işgal faaliyetleri etkili olmuştur. XII ve XIII. yüzyıllarda Tuleytula (Toledo)'da Arapça yazılan eserler Latince ve diğer Batı dillerine çevrilmiştir. Nitekim işgalcilerin yürüttüğü bu kapsamlı girişimler Endülüs'ün yıkılışındaki en büyük etkenlerden olmuştur.⁵

1.1.1. Fetih ve Valiler Dönemi (92-138/714-756)

İber yarımadası Afrika ile Avrupa arasında bir köprü konumundaydı. Bu bölge tıpkı Anadolu gibi, tarih boyunca birçok kavmin uğrak yeri olmuştur. Fenikeliler, Grekler, Franklar, Romalılar farklı tarihlerde İber yarımadasında egemenlik kurmuştur. Milattan önce II. yüzyıldan sonra ise Roma İmparatorluğunun bir vilayeti olmuştur.⁶

Burası, Müslümanların fethinden önce Vizigotlar'ın hakimiyeti altında girmiş ve Hispania adı ile bilinmiştir. Nitekim günümüzde kullanılan İspanya adı da buradan gelmiştir. Bu yarımadayı önceleri *Barbarlar* adı ile anılan Süevler, Alanlar ve Vandallar gibi topluluklar istila etmişlerdir. Fakat en çok Germen istilalarının yarımada üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur. Süreç içerisinde Vizigotlar da aşamalı bir şekilde hakimiyetlerini kurmuşlardır.

İberya'da yerli nüfusun büyük bir kısmı Roma döneminde Katolik olmuştur. Yalnız bölge öyle bir konumdaydı ki, pek çok etnik unsuru içinde barındırmıştır. Bu etnik gruplardan bir de miladi I. yüzyıldan itibaren İberya'da yaşayan Yahudi azınlıklardı. Vizigotlar İberya'yı ele geçirirken büyük bir sorunla karşılaşmıştı. Çünkü yerli halk Katolik iken Vizigotlar, Katolikler tarafından sapkın mezhep olarak görülen Arianizm'e mensuptu. Bunun sonucunda Vizigotlar, halka kendilerini kabul ettirmek için 589

⁵ Özdemir, *Endülüs*, 10-11.

⁶ Emilio Mitre, *La Espana medieval*, (Madrid: Istmo, 1979), 23.

senesinde Katolik mezhebine girmiştir. Vizigotlar'ın egemenlik kurdukları İspanya ise teokratik bir yapıya girmiş ve Katolikler ciddi bir güç elde etmiştir. Katolikliğin resmi din ilan edilmesinin ardından Yahudi azınlık sorun olarak görülmüş ve Katolikliğe girmeyen Yahudiler ya zorla Hristiyanlaştırılmıştır.⁷

Vizigotlar döneminde dini sorunların yanı sıra taht kavgaları da başlamıştı. Zira taht kavgaları devam ederken sistemin tamamen değişmesini isteyen belli bir kesim vardı. Yerli halktan oluşan bir grup, krallığın veraset sistemiyle değil de seçimle gelmesini istiyordu. Fakat halkın bu isteği karşılık bulmamıştır.

Katolik mezhebinin Yahudiler açısından oluşturduğu problemler, halkın Katolikler tarafından ezilmesi ve taht kavgalarının giderek artması sorunların büyümesine sebep olmuştur. Problemlerin içinden çıkılamaz bir hale gelmesi sonucunda halk, dışarıdan bir yardım arayışına girmiştir. Bu yardım talebi için gidecekleri tek kapı ise Müslümanlar olmuştur.⁸

Mağrib-i Aksâ valisi ve Emevî komutanı Mûsâ b. Nusayr (öl. 98/717), Endülüs'ü fethetmeden önce bu düşüncesini Şam halifesi Velîd b. Abdülmelik'e (öl. 132/749-50) bildirmiştir. Velîd ise Mûsâ'ya, Endülüs'e bir keşif birliğiyle gitmesini ve halkı ürkütmemesini söylemiştir. Bunun üzerine Berberî asıllı bir komutan olan Tarîf b. Mâlik (öl. 124/742), ilk kez Endülüs'te karaya çıkmıştır.⁹ Daha sonra 711 senesinde Târik b. Ziyâd (öl. 102/710) komutası altında yedi bin kişilik bir ordu İspanya'ya gönderildi ve orayı fethetti. İspanya'yı fetheden ordunun içindeki Arapların sayısı hayli azdı. Nitekim gönderilen yedi bin kişiden sadece üç bini Arap asıllı olup, komutan dahil geri kalan askerler ise Berberi asıllıydı.¹⁰

Târik b. Ziyâd ordusunu üç kola ayırıp Kurtuba (Cordova), İlbîre (Elvira) ve Tuleytula (Toledo) şehirlerini fethedip Vizigot hakimiyetine son vermek istemiştir. Fakat Mûsa, Târik'in gittiği güzergahın tersine İşbîliye(Sevilla), Mâride (Merida), Karmûna (Carmonia)'ya on sekiz bin kişilik Arap bir orduyla girip fetih hareketine devam etmiştir. Bu şekilde İspanya'nın en önemli şehirleri Müslümanların eline geçmiş, Vizigot hakimiyeti son bulmaya başlamıştır.¹¹

⁷ Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus* (New York: Routledge, 1996), 13-14.

⁸ Özdemir, *Endülüs*, 17-18-21.

⁹ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-Sadr, 1388-1968), 1/253, İbrâhim İsmâil Ebyârî, *Ahbârün mecmû'a fî fethi'l-Endedüs* (Kahire: Dâru'l-Kitâbu'l-Mısri, 1989), 16.

¹⁰ Muhammed b. Abdillâh b. Abdülmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî, *el-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-ektâr* thk. İhsan Abbas (Lübnan: Mektebetu Lübnan, 1974), 75.

¹¹ Ebyârî, *Ahbâr*, 26.

Mûsa ve Târik'in fetih hareketleri sonrası Emevî halifesi komutanlarının 714 senesinde Şam'a dönmelerini istemiştir. Üç yıl süren fetih hareketleri “Endülüs Medeniyeti”ni oluşturmuş ve Endülüs Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir.¹² 714 senesinde Şam'a dönen Mûsa, fethedilen toprakları oğlu Abdülaziz'e bırakmıştır. Abdülaziz ile birlikte Valiler dönemi başlamıştır.

Müslüman Fâtihlerin yaptığı ilk icraat *Hispania* isminin *el-Endelüs* olarak değiştirilmesidir. Fetih sonrası basılan paranın bir tarafında *el-Endelüs* ibaresinin yer alması bu durumu kanıtlamıştır.¹³ Endülüs isminin nereden geldiği hakkında pek çok rivayet vardır. Bu rivayetlerden en fazla kabul göreni, Nuh tufanı sonrası Endülüs'e yerleşen Hz. Nuh (a.s)'un torunlarından çoğalan “*el-Endeliş*” isimli bir kavimden geldiği yönündedir.¹⁴

Valiler dönemi öncesi İspanya'da yine pek çok dini ve etnik gruplar vardı. Bunlar, Katolik Hristiyanlar, Yahudi cemaatleri, putperest gruplar ve Germen asıllı Vizigotlar olmuştur. Fetihten sonra mevcut etnik grupların arasına Müslümanlar da eklenerek yapı gittikçe farklılaşmıştır.

Müslümanlar kendi içlerinde Berberîler, Araplar ve Mevalî'den oluşmuşlardır. Arap ve Berberîler, Endülüs'e fetih sonrası kabileler halinde yerleştirilmiştir.¹⁵

Mevalî'den oluşan Müslüman topluluğuna “*Müvelledûn*” denilen bir grup daha eklenmiştir. Müvelledûn'lar aslen İspanya'nın yerli halkından olup İslam dinini seçenlerdir. Bu grubun eklenmesiyle Endülüs'teki azınlık olan Müslümanların nüfusu büyük oranda artmıştır.

Müvelledlerin ardından İslamiyet'i seçen bir diğer grup ise Saklebiler (Sakâlibe) olmuştur. Bu kelime latince *esclave* “köle” anlamına gelmekte olup Slav ırkından gelen köleler için kullanılmıştır.¹⁶

Endülüs'ün toplum yapısındaki değişen ve farklılaşan bu etnik gruplar ileriki zamanlarda sıkıntılı süreçler yaşatmıştır. Çünkü etnik ve dini farklılık dağınıklığı ve girifliği beraberinde getirmiştir. Fetih sonrası üç semavi dinin bir arada bulunmasını mümkün kılan bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. İspanyolca *Convivencia* (bir arada

¹² Makkari, *Nefhu't-tib*, 1/277.

¹³ Tâhir Ahmed Mekki, *Dirâsât el-Endelüsiyye fî'l-edeb ve't-târih ve'l-felsefe* (Kahire: Daru'l-Meârif, 1987), 20.

¹⁴ el-Himyerî, *el-Ravzü'l-mitâr*, 1-10; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* thk. Cemâl Talbe' (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 57.

¹⁵ Hüseyin Mûnis, *Fecrü'l-Endelüs; dirâse fî târihi'l-Endelüs mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ kıyâmi'd-devleti'l-Emeviyye* (Kahire: Daru'r-Reşâd, 2008), 387-390.

¹⁶ Özdemir, *Endülüs'te Muvelledûn Hareketleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1989), 58-59.

yaşama) şeklinde telaffuz edilen bu kelime Endülüs'teki sosyal yapıya has kılınmıştır. Zira Endülüs'ün fethedilmesi toplumsal hayatta yeni bir yapılanmaya öncülük etmiştir. Yeni düzen ve yapılanma sonucu hoşgörünün hakim olduğu toplum ortaya çıkmıştır. Bu düzen dini hayatta da büyük yankı bulmuştur. Convivencia'ya örnek olarak zorla Hristiyanlaştırılmak istenen Yahudiler gösterilebilir. Fetih sonrası Endülüs'ün Kurtuba, İşbîliye, Tuleytula, Sarakusta ve İlbîre şehirlerinde Yahudi cemaatlerinin bulunmuş ve Yahudiler ibadet özgürlüğüne kavuşmuştur.¹⁷

Valiler döneminde Müslümanlar, Avrupa'nın fethine yönelmişlerdir. Fakat istenilen sonuca ulaşılmamıştır. Abdülaziz, İslam ordusunu planlı bir şekilde Fransa'ya göndermiş ve Semh b. Malik el-Havlânî (ö. 717/721) komutasında bir birlik Galya'ya girmiştir. Güçlü bir orduyla karşılaşan Müslümanlar, yenilgiyle geri dönmüşlerdir.

Müslümanların çok sayıda asker kaybetmeleri ve yenilgi ile karşılaşmaları fetih arzularını söndürmemiştir. Galya yenilgisi sonrası *Balâtü's-şühedâ* (Şehitler düzlüğü) denilen olay yaşanmıştır. Endülüs valisi Abdurrahman el-Gâfikî (ö. 114/732) liderliğinde yetmiş bin civarında bir birlik, önce Galya'ya girip sonra Fransa'yı fethetmek istemiştir. Abdurrahman, Galya'nın merkezi olan Bordo'yu fethetmiş ardından Fransa'nın Tours şehrine gelince dönemin Dükü Eudes, Frank kralından yardım talebinde bulunmuştur. Nitekim yardım talebi karşılıksız kalmamış ve iki ordu arasındaki savaşta Müslümanlar ağır darbe almıştır. İslam ordusunun yenilgiye uğramasının sebeplerinden biri Frankların güçlü desteğinin yanı sıra savaşın en yoğun yaşandığı sırada Abdurrahman'ın öldürülmesi olmuştur. Savaşta ölen Müslümanların sayısı hayli fazla olduğu için savaşın yapıldığı yere *Balâtü's-şühedâ* (Şehitler düzlüğü) denmiştir.¹⁸

Müslümanlar bu savaşın kaybedilmesinin ne Kuzey Afrika'nın ne de Endülüs'ün fethine benzemediğini dile getirmişlerdir.¹⁹ Yine de İslam ordusu yaşadıkları yenilgiye rağmen Galya'ya seferler düzenlemekten geri durmamış. Fakat Avrupa'ya ilerleme fikri sekteye uğramıştır.

Balâtü's-şüheda sonrası Endülüs'te oluşan kabilecilikten dolayı asabiyet savaşları başlamıştır. Kabilecilik sisteminden kaynaklanan savaşlara bir de kavmiyetçilik ve bölgecilik olarak iki unsur daha eklenerek husumetler artmıştır. Bunlardan ilki Arap-Berberî, ikincisi Şâmiyyûn-Belediyyûn ve en ağır geçeni Kayslı-Yemenli savaşlarıdır.

¹⁷ S. M. İmamuddin, *Some Aspect of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain* (Leiden: Brill, 1965), 14.

¹⁸ Mûnis, *Fecrü'l-Endelüs*, 242-305.

¹⁹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 3/49.

Arap-Berberî savaşları, Balâtü's-şühedâ'nın yarattığı yenilginin acısı tazeyken ortaya çıkmıştır. Birlik beraberlik duygusuna en çok muhtaç olunan bir zamanda belirmiştir. Fakat bu olayın patlak vermesi bir sürpriz değildi. Çünkü tarihi bilgilere göre bu husumetin sorumlusu Arapların olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim savaşın temel sebebi Endülüs'ün fethinden sonra Arapların tutumudur. Endülüs'ün fethinde Arap Müslümanlardan çok Berberîlerin katkısı olmuştur. Avrupa'ya düzenlenen fetih hareketlerinde de Berberîleri askerlerin katkısı yadsınamayacak kadar çoktur. Balâtü's-şühedâ'da en fazla can kaybı veren Berberîlerdir. Fakat Arap idareciler "Arapçılık" adına hareket etmiştir. Endülüs'ün fethinden sonra Araplar, Berberîlere eşit haklar tanımamışlardır.

Berberî isyanlarının asıl hedefi Endülüs'ü Arapların elinden almak idi. Araplara karşı ilk Berberî isyanı Kuzey Afrika'da başlamıştır. Berberîler 123/740-741 yılında, seçkin Arapların da içinde bulunduğu bir savaşta Arapları hezimete uğratmıştır. Bu savaş *Gazvetü'l-eşrâf* (Şerefli savaşı) olarak isimlendirilmiştir.²⁰ Savaşın ardından Vali Abdülmelik, Araplarla birlikte güneyden kuzeye doğru Berberîleri sindirme hareketi başlatmıştır. Endülüs'ün kuzeyindeki Berberîler bu baskıya dayanamayıp Kuzey Afrika'ya geri dönmüştür. Yaşanan göç sebebiyle Endülüs'ün kuzeyindeki Müslüman nüfusunda büyük bir düşüş yaşanmıştır.²¹

Vali Abdülmelik, Berberî isyanının bastırılmasında rol oynayan Suriyeli askerler ile bir antlaşma yapmıştır. Söz konusu antlaşma gereği Suriyeli askerleri ülkelerine topluca göndereceğinin sözünü vermiştir. Fakat Abdülmelik, antlaşmaya riayet etmemiş ve antlaşma maddelerini görmezlikten gelmiştir. Suriyeli askerler ise ülkelerine gönderilmeyeceklerini anlayınca Endülüs'te kalmayı kararlaştırmıştır. Çünkü eğer isyan başlatırlarsa Kuzey Afrika'daki Berberîlere teslim edileceklerdi.²²

Suriyeli askerlere yapılan bu haksızlık Abdülmelik'in canına mal olmuştur. Kısa bir süre sonra Suriyeliler Abdülmelik'i öldürüp idareyi ele geçirmişlerdir. Suriyeliler Abdülmelik'i öldürerek hem Beledlileri hem de İspanyol halkı karşısına almıştır.

Ancak Suriyeliler, Kurtuba yakınlarında ve Sarakusta'da yaşanan iki büyük savaşta galip gelmiştir. Bu onlar için bir avantaj olsa da savaş sonrası tutumları durumu tersine çevirmiştir. Suriyeliler, savaş sonrası Beledli esirlere aşağılayıcı bir şekilde

²⁰ Mûnis, *Fecrü'l-Endelüs*, 167.

²¹ Mûnis, *Fecrü'l-Endelüs*, 142-208.

²² Ebyârî, *Ahbâr*, 44.

davranışmıştır.²³ Endülüs'te yaşanan kaotik ortam Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik (öl. 724/743)'e ulaşmıştır. Abdülmelik, Suriyeli-Beledli savaşlarına son verilmesi için Hüsam b. Dirâr el-Kelbî'yi (öl. 125/743) Endülüs'e göndermiştir.

el-Kelbî, Suriyeliler için daha ılımlı bir yol izlemiştir. O, Suriyelileri Endülüs'ün tamamen dışına çıkarmaktansa rızalarını alarak Endülüs'ün belirli bir yerine göndermiştir. Böylece Suriyeliler Kurtuba'nın hakimiyetinden vazgeçmiştir. el-Kelbî ile ülkede dirlik ve düzen yeniden sağlanmaya çalışılmıştır.²⁴

Suriyeli-Beledli savaşlarının ardından on yıl boyunca süren Kayslı-Yemenli savaşları patlak vermiştir. 745 yılında başlayan Yemenli-Kayslı savaşları kabile savaşlarının en şiddetlisi olmuştur.²⁵

İçeride savaşlar devam ederken, İspanya'nın dağlık bir bölgesine sığınan Vizigot birlikleri bu boşluktan yararlanmak istemiştir. Vizigot kralı Rodrigo'nun yeğeni olan Pelayo, Müslümanlara karşı bir cephe oluşturmuştur. 717'de Pelayo İspanya'nın Cavadogna galibiyeti, Endülüs'ün Müslümanlardan tekrar geri alınabileceği fikrini diriltmiştir. Endülüs'ün Müslümanlardan geri alınma süreci için *Reconquista* (geri alma-yeniden fethetme) kelimesi kullanılmıştır. Kelimenin ortaya çıkışı Pelayo'nun, savaşlara başlarken Müslüman hakimiyetini İspanya'dan tamamen silme ve tekrar Vizigot krallığını kurma düşüncesine sahip olmasıdır. Paleyo'dan sonra tahta çıkan krallar ve komutanlar bu düşünce ile hareket etmişlerdir. 732 senesinden sonra İspanya'nın kuzeyinde siyasi bir yapı oluşmuştur. Vizigot Kralları Endülüs'ün iç karışıklıklarından yararlanmıştır. Kuzeyde devletleşen Vizigot Kralları, Endülüs'ü ikiye bölmüştür. Endülüs'ün kuzeyi Hristiyanların güneyi ise Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir.²⁶

1.1.2. Endülüs Emevîleri (756-1031)

Bu dönem emirlikten hilafete geçiş sürecidir. Devletleşme adına yapılan fetihler ile imar faaliyetleri Endülüs kültür ve medeniyetini oluşturmuştur. Endülüs Emevî Devleti'nin üzerinde durulması gereken konu olarak görüp emirler ve halifeleri tek tek ele alınmıştır.

²³ Ebyârî, *Ahbâr*, 48.

²⁴ Ebyârî, *Ahbâr*, 48-49.

²⁵ Ebyârî, *Ahbâr*, 62.

²⁶ Joseph F. O'callaghan, *A History of Medieval Spain* (London: Cornell University Press, 1975), 99.

Doğudaki Emevî Devleti'nin yıkılışında ortaya çıkan sorunlar ile o dönemki Endülüs Devleti'ndeki sorunlar aynıydı. Çünkü Doğu Emevi Devleti ile Endülüs Devleti aynı süreçlerden geçmiştir. Her iki devlette de taht kavgaları, Bizans'la yapılan ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar, sosyal ve siyasi yapıdaki dengesizlikler vardı. 720 yılında sarsılmaya başlayan Emevî devleti, 750 senesinde Abasiler tarafından yıkıldı. Abbasiler, Emevî devletini hem yıkmış hem de hanedanların ülkeden tasviyesi için büyük bir kıyım başlatmıştır. Bu kıyımdan çok az hanedan kurtulabilmiştir. Abbasilerden kurtulup Endülüs'e sığınan Abdurrahman b. Muaviye (öl. 172/788) bu hanedanlardan biridir. Abdurrahman, *ed-Dâhil* lakabıyla tanınmıştır.²⁷

Abdurrahman, Endülüs'e geçerken burada büyük bir otorite boşluğu oluşmuştu. Ayrıca Emevî Devleti'ne bağlılıklarıyla bilinen Mevâlî topluluğu da Endülüs'te yaşıyordu. Endülüs'ün cezbedici imkanlarının da eklenmesiyle Abdurrahman buraya yönelmiştir.

Eğer Abdurrahman, Endülüs'e geçerse Mevâlîler, Berberiler, Kayslılar ve Yemenliler Abdurrahman'ı destekleyeceklerini beyan etmişlerdir. Yaşanan otorite boşluğu ile bölünmüş olan Endülüs Müslümanları, Abdurrahman'ın Endülüs'e geçme sebepleri arasındaydı.

Abdurrahman, 138 yılında Endülüs'e girmiştir. Kurtuba'da okuduğu Cuma hutbesi ile biatları kabul etmiştir. Bu süreçten sonra Endülüs, Abbasilerin elinden çıkıp takriben 275 sene Emevî hakimiyeti altına girmiştir.²⁸

Abdurrahman, hilafet makamına saygısından ötürü kendisi için “emir” unvanını kullanmıştır. Ayrıca uzun bir süre cuma hutbelerinde Abbasi halifesinin ismini zikretmiştir.²⁹

Abdurrahman'ın Endülüs'e girdikten kısa bir süre sonra emirlik makamına yükselmesi büyük bir başarıdır. Nitekim bu başarısının arkasında daha önceki deneyim ve tecrübeleri vardır. Fakat Abdurrahman'ın aşması gereken problemler hayli fazla olmuştur. Çünkü o dönemde Endülüs'ün iç çekişmeleri de hala devam etmekteydi. Çekişmelerin en temelinde asabiyet problemi yatmaktaydı. Bunlardan ilki Kayslıların iktidar mücadelesidir. İkincisi ise önceleri Abdurrahman'a yardım vaadinde bulunan

²⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 87.

²⁸ Ebyârî, *Ahbâr*, 49.

²⁹ Hâlid es-Sûfî, *Târihu'l-Arab fî İsbanyâ*, (Haleb: Mektebetu Dâru'ş-Şark, 1963), 17.

Yemenlilerin intikam almaya çalışmasıdır. Abdurrahman, Endülüs'e girerken ona arka çıkan her kabile ve topluluk daha sonra ondan bir beklenti içine girmiştir.³⁰

Abdurrahman'ın siyasetinde izlediği politikalar ile isyanlar kısa sürede bastırılmıştır. Onun siyasetinde ön plana çıkan en önemli özellik dengedir. Çünkü o, yaşanan olaylara ve kişilere göz yummamış, kimseye müsamaha göstermemiş, yerine göre davranmıştır. Her kabileye aynı mesafede durmuştur. Baş kaldıracığını düşündüğü kabileleri hile veya parayla parçalamıştır. Böylece siyasi bir otorite oluşturmuştur. Ayrıca Emevîlerin Endülüs'teki idari kadroda etkin olmasını istemiştir. Doğudaki Emevî hanedan üyelerini Endülüs'e getirtip Endülüs'teki idari kadrolara yerleştirmiştir. Endülüs'ün devlet yapısı yavaş yavaş Emevîlerin hakimiyeti altına girmiştir.³¹

I. Abdurrahman devletin kurumsallaşmasına inanmıştır. Ona göre güçlü bir devletin oluşabilmesi siyasi yapının çok iyi bir şekilde kurulmasına bağlıydı. Bu düşünceyle devlet içerisinde "haciblik" ve "vezirlik" makamlarını kurmuştur. Bu konumlara Emevî hanedanlarından ve mevâlîden olanları getirmiştir.³² Abdurrahman, askeri yapıda da değişiklikler yapmıştır. Düzenli ordu kurup askeri sistemi iyileştirmiştir. Ordunun bir kısmını kendi elinde bulunduracağı ücretli Berberi askerlerden oluşturmuştur. Bununla da kalmamış Avrupa'dan getirilen *sakâlîbe* denilen esirleri satın alıp ordunun bünyesine katmıştır.³³

Abdurrahman, sadece devlet yapısındaki iyileştirmelerle ilgilenmemiş imar faaliyetlerinde de bulunmuştur. Emirlik yaptığı otuz iki yıl boyunca Kurtuba başta olmak üzere birçok yerde imar faaliyetlerini sürdürmüştür. Özellikle Kurtuba, idari merkez ilan edildiğinde oldukça bakımsız bir yerd. Endülüs, Emevî Devleti'nin başkenti olduktan sonra saraylar, hükümet binası, kışla ve camiiler yaptırılmıştır. Şam'dan getirilen yeni bitki türleriyle çevre düzenlemeleri yapılarak şehir bambaşka bir görünüm kazanmıştır. Abdurrahman döneminde Endülüs'e yoğun bir göç yaşanmıştır. Bu göçler Kurtuba'da yeni mahallelerin kurulmasına sebep olmuştur. Öte yandan nüfusun artması, mevcut ibadethaneleri yetersiz bırakmıştır. Bu nedenle Abdurrahman zamanında yapılan mimari eserler arasında Kurtuba Ulu camii (el-Mescidu'l-Kebir)'nin yeri ayrıdır. Çünkü bu camii San Vicente Kilisesi'nin temeli üzerine yapılmıştır. Kilisenin yarısı mescit olarak

³⁰ Sûfî, *Târîhu'l-Arab*, 58-87.

³¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 90; Özdemir, *Endülüs*, 44-45.

³² Abdülmecid Na'na'î, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Nahda el-Arabiyye, 1986), 95.

³³ Na'na'î, *Târîhu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 167.

kullanılmaktaydı. Hristiyan halkın rızasını alınarak, kilisenin diğer yarısı da mescit olarak kullanıma açılmıştır. 170/786 senesinde tamamen camiye çevirmiştir.³⁴

I. Abdurrahman'ı Barselona ve Sarakusta'nın Yemenli valileri, tahttan indirmek istemişlerdir. Öncesinde Yemenli valiler Abdurrahman'a karşı güçlü bir birlik oluşturamamıştır. Bu sebeple valiler, Frank Kralı ile bir anlaşma yaparak Endülüs'ün bazı topraklarını vermek üzere Büyük Karl'dan yardım talebinde bulunmuşlardır. Fakat Frank kralı asıl hedefinin Kurtuba olduğunu dile getirince ve papadan gerekli desteği de alamayınca ülkelerine geri dönmek zorunda kalmışlardır. Roncesvalles mevkinde Müslümanlar ve Basklılar arasında ansızın bir saldırı yaşanmıştır. Frank ordusu büyük bir yenilgi yaşamıştır.

Yaşanan bu olay daha sonra Fransız edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan Roland Destanı'nı ortaya çıkarmıştır. Destan, yenilgide yaşamını yitiren Frank asilzadesi ve şövalyesi Bretagne kontu Roland adına ithaf edilmiştir. Olagan dışı gelişen savaş, Frankalara ağır bir yenilgi yaşatmasının yanı sıra Endülüs'ün istilasını düşüncesini de bir süre rafa kaldırmıştır.³⁵

Abdurrahman'ın 788 senesinde vefat etmesi üzerine oğlu I. Hişâm yerine geçmiştir. I. Hişâm dönemi (öl. 788-796) Endülüs'ün kökleşme dönemidir. Çünkü I. Hişâm hem devlet yönetimini iyi biliyordu hem de iyi bir dini eğitime sahipti. O, yaptığı işlerin Kur'an-ı Kerim ve sünnete uygun olmasına dikkat etmiştir. I. Hişâm'ın davranışları ve siyaseti ile Ömer b. Abdülazîz (öl. 717-720)'i takip ettiği söylenmiştir.

I. Hişâm, halkla iç içe olmuştur. O, hasta ziyaretleri yapmış, vakit namazları cemaatle kılmış, fakirlere yardım etmiş ve cenazelerde bulunmuştur. Özellikle adaleti ile tanınmıştır.³⁶ Devlet idarecilerinin işlerini hakkıyla yapıp yapmadıklarını kontrol edebilmek için gizli ajanlar görevlendirmiştir.

I. Hişâm, halkına karşı insafli olmuştur. Eğer devlet adamlarından biri halka zulmetmişse bunun peşini bırakmadan sorunlar ile ilgilenmiştir. Bu özellikleriyle halkın sevgisine mazhar olmuş ve *er-Râdî* (razı olunan kişi) sıfatıyla anılmıştır.³⁷

I. Hişâm dönemindeki en önemli olaylardan biri Malikî mezhebinin yayılmasıdır. I. Hişâm Malikîliğin Endülüs'te yayılmasını sağlamıştır. İmam Malik'in Endülüslü

³⁴ Na'na'î, *Târihu 'd-devleti 'l-Emeviyye fî Endelüs*, 148-169.

³⁵ O'callaghan, *A History of Medieval Spain*, 102.

³⁶ Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî İbnü'l-Kûtiyye, *Târihu İftitâhi 'l-Endelüs* nşr. İbrâhîm Ebyârî (Kahire: Daru'l-Kitâbu'l-Mısırî, 1989), 62.

³⁷ Özdemir, *Endülüs*, 49.

öğrencileri ile ilmi meclislerde bulunmuştur. Bu fakihlerin görüşlerinden yararlanıp istişareler etmiştir. I. Hişâm'ın Malikî mezhebine bağlılığı neticesinde fakihlerin sayısı devlet içerisinde ve sosyal hayatta artmıştır.³⁸ Fakihlerin sayısının artması öncesinde bir problem olarak görülmemiştir. Fakat I. Hişâm (öl. 180/796)'ın ölümünden sonra sıkıntılar yaratmıştır.

I. Hişâm, aniden ölünce yerine oğlu I. Hakem (öl. 796-822) geçmiştir. I. Hakem siyaseti ve kişiliği ile babasıyla örtüşmeyen biriydi. Hakem, inançlıydı fakat babası gibi dindar değildi. Özel hayatında ve devlet yönetiminde babasından oldukça farklıydı. O, şiirli müzikli içkili ortamlarda vakit geçirip, namaz vakitlerinde avcılıkla ilgilenmiştir.³⁹

Hakem, emirliği devraldığı dönemde Barselona Frankların eline geçmiştir. Bunun üzerine fakihler ve halk arasında huzursuz bir ortam oluşmaya başlamıştır. Hakem'e karşı artan öfke fakihlerin de içinde bulunduğu isyanlara sebep olmuştur. 818 senesinde halkın ağır vergilerle ezilmesi, saray muhafızlarından olan Hristiyan kökenli askerlerin tutum ve davranışları Kurtuba'nın Rabad şehrinde halk isyanına yol açmıştır.

Hakem'i sarayında kuşatan Rabadlılar büyük bir ayaklanma başlatmışlardır. Hakem bu kuşatmadan kurtulsa da onun gazabından Rabadlılar kurtulamamışlardır. Hakem öfkesiyle haklı haksız demeden tüm Rabadlıların evlerini ateşe vermiştir. Bu kıyımdan sağ kalanlar ise Kurtuba'dan sürülmüştür. Hakem'in sert uygulamalarının ardından ona *er-Rabadî* lakabı verilmiştir.⁴⁰

I. Hakem'in ardından II. Abdurrahman ile 822 senesinde Endülüs'te "balayı" denilen *eyyâmu'l-arûs* günleri yaşanmıştır. II. Abdurrahman fakih ve alimlerle ters düşmemiştir. Hükümdarlık süresi olan otuz yıl boyunca ülkede huzur ve istikrar sağlanmıştır. II. Abdurrahman döneminde Endülüs medeniyetinin oluşmaya başladığı söylenebilir. Çünkü bu dönemde halkın ferah seviyesi yükselmiştir. II. Abdurrahman döneminin en önemli gelişmesi Doğu'daki birikimin Endülüs'e aktarılmasıdır. Tarımla birlikte ticaret gelişmiştir. Devlet gelirlerinin artmasıyla bir darphane kurulmuştur.⁴¹

Özellikle II. Abdurrahman, hısmı olan Abbasilerin kültür ve medeniyetinden yararlanmak istemiştir. Kurtuba'yı Bağdat yapmak isteyen II. Abdurrahman, Bağdat'a bazı bilgin ve şairleri göndermiştir. Oradan felsefe, tıp, matematik, geometri, astronomi alanıyla ilgili eserlerin toplamasını istemiştir. II. Abdurrahman'ın Bağdat'a gönderdiği

³⁸ Ebyârî, *Ahbâr*, 110.

³⁹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî ihtisâri ahbâri mulûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 2013) 4/2, 81-82

⁴⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/342.

⁴¹ Abdülaziz Sâlim, *Târihu'l-Muslimîn ve âsârihim fî'l-Endelüs* (Lübnan: Dâru'l-Meârif, 1997), 228-229.

edebiyatçılar arasında meşhur şair ve edebiyatçı Yahya b. Hakem el-Gazâl (öl. 896)'de vardır. el-Gazâl'in Bağdat'a gönderilmesinin sebebi Ebû Nüvas ve Ebû'l-Atâhiye gibi şairlerin şiir divanlarını Endülüs'e getirmek olmuştur. Böylece Endülüs'teki şairler her ne kadar doğudaki şiiri taklit etse de kendi eserlerini verme yolunda ilk adımı atmıştır. Ayrıca Kurtuba bu dönemde Bağdat'tan getirilen değerli mücevherler ile malların satıldığı bir ticari merkez haline gelmiştir. II. Abdurrahman Abbasileri o kadar çok taklit etmiştir ki Emevî saraylarında yeme-içme giyim tarzı dahi Abbasilerden taklit edilmiştir.⁴²

II. Abdurrahman mimaride de farkını ortaya koymuştur. Kurtuba'da II. Abdurrahman öncesi yalnızca bir ulu camii varken ondan sonra Endülüs'ün hemen her şehrinde bir ulu camii inşa ettirilmiştir.⁴³ Abdurrahman, yapılan bu mimari eserlere sarayındaki cariyelerin adlarını vermiştir.⁴⁴

II. Abdurrahman döneminden sonra Hristiyanlar üzerinde Müslüman Arapların etkisi hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Bu durum Hristiyan rahipleri ve kiliseyi rahatsız etmiştir. Özellikle Hristiyan gençler Arap dili ve edebiyatının etkisinde kalmıştır. Hristiyanlar, kutsal kitaplarını dahi Arapça'ya çevirmiş, çocuklarına Arap isimleri koymuş, Arapça şiirler ezberlemiş ve Müslüman filozofları okumuşlardır.⁴⁵

II. Abdurrahman'dan sonra yaklaşık altmış yıl Muhammed (852-886), Munzir (öl. 886-888) ve Abdullah (öl. 881-912) dönemleri yaşanmıştır. Fakat Abdullah'ın emirlik yaptığı süreç en kritik dönemlerden olmuştur. Nitekim daha önce yaşanan düğün günleri yerini büyük bir buhrana bırakmıştır. Ülkede siyasi ve içtimai karışıklık hakim olmuştur. Endülüs belirsizliğe sürüklenmiştir. Bu arada *el-Fitnetü'l-Kübra* (Büyük fitne) adını verdikleri isyanlar da ortaya çıkmıştır.⁴⁶ Endülüs'te yaşayan Berberi, Arap, Müvelled, Müsta'rib'ler ayaklanmalar başlatmıştır. İsyanlar siyasi parçalanmaya sebep olurken ülkede bütünlük bozulmuştur.

Daha sonra III. Abdurrahman dönemi yaşanmıştır. Bu dönem emirlikten hilafete geçiş sürecidir. en-Nâsır lakabıyla bilinen III. Abdurrahman, Abbasi hilafetini zayıflatıp

⁴² Na'na'î, *Tarihu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 239-241; es-Sûfî, *Tarihu'l-Arab fî İsbanya*, 170-173.

⁴³ el-Himyerî, *el-Ravzü'l-mî'târ*, 20.

⁴⁴ en-Na'na'î, *Tarihu'd-devleti'l-Emeviyye fî Endelüs*, 250.

⁴⁵ Özdemir, *Endülüs*, 56.

⁴⁶ Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 1/234-235.

kendi halifeliğini ilan etmiştir. Böylece Endülüs'te Emiru'l-Mü'minîn ünvanını alan ilk kişi olmuştur.⁴⁷

III. Abdurrahman, Endülüs'te yetmiş yıl boyunca süren Büyük Fitne Dönemi'ne son vermiştir. Endülüs onunla birlikte altın çağını yaşamıştır.⁴⁸

III. Abdurrahman'ın vefatının ardından oğlu II. Hakem hilafeti devralmıştır. On beş yıl (öl. 961-976) boyunca sürdürdüğü hilafet makamında “el-Müstansır Billah” lakabıyla anılmıştır.⁴⁹ Onun, “bilge hükümdar” modeline en uygun halife olduğu söylenir. Çünkü II. Hakem, Fârâbî'nin *el-Medinetü'l-fadıla* adlı eserindeki ahlaklı devlet yapısına en uygun hükümdarlardan olmuştur.⁵⁰

II. Hakem'in kırk iki yaşında halife olması hükümdarlığı olgunluk çağında devraldığını göstermiştir. Endülüs ilim, kültür ve medeniyetiyle üç farklı kulvarda ön plana çıkmıştır. İlmi ve fikri çalışmaların verimliliği ile en zirve dönemini yaşamıştır.

II. Hakem'in ilme ve ilim adamlarına sevgisi vardı. Söz konusu sevgisi tarihçilerin de dikkatini çekmiştir. Lisanuddîn İbnu'l-Hatîb, II. Hakem'in tarihçi kişiliğinden, nesep ve mezhep bilgisinden, kitap kurdu bir alim olduğundan bahsetmiştir.⁵¹ II. Hakem, Endülüs dışındaki ilim adamlarına da armağanlar gönderip onlarla iletişim halinde olmuştur. Nitekim Bağdat'ta yaşayan Ebü'l-Ferec el-İsfehânî (öl. 356/967)'ye meşhur eseri *Kitabu'l-Egânî*'yi yazdıktan sonra bir teklif sunmuştur. Kitabın Bağdat'ta okutulmadan önce Kurtuba'da okutulmasını istemiştir. Bunun karşılığında ise bin dinar para yollamıştır.⁵²

II. Hakem kitap toplama merakından dolayı daha önce hiçbir hükümdarın toplayamadığı kadar kitabı Endülüs'e getirmiştir. Bu çabaları sayesinde 400.000 cilt kitaptan oluşan Kurtuba Saray Kütüphanesi kurulmuştur. II. Hakem'in kendisi için kurduğu bu kütüphane, X. yüzyılın sonlarında kurulan en büyük kütüphanelerden sayılmıştır.⁵³ Böylece doğudaki kültürel birikimin Endülüs'e aktarılmasına katkı sağlamıştır.

⁴⁷ Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr İbnü'l-Ebbâr, *Kitâbu hulleti's-siyerâ* thk. Hüseyin Mûnis (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985) 1/197-200; İbn Hazm el-Endelüsî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Daru'l-Meârif 1962), 100

⁴⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 123.

⁴⁹ Ahmed b. Saîd İbn Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 100.

⁵⁰ Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm fî men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm* thk. Seyyid Kusrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/41.

⁵¹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 1/100.

⁵² İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulleti's-siyerâ*, 2/102.

⁵³ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 100.

II. Hakem'in eğitime olan düşkünlüğü aşıkardı. O, kimsesiz ve fakir çocukların okuması için parasız okullar açmıştır. Sadece Kurtuba'da yirmi yedi okul olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Hollandalı doğu bilimci Reinhart Dozy (öl. 1820/1883), Avrupa'da din adamlarının ve devletin üst kademelerindekilerin bile okuma yazma bilmedikleri bir dönemde Endülüslü çocukların okuma yazmayı öğrendiklerini belirtmiştir. II. Hakem'in kültürel ve ilmi açıdan ulaştığı üstün seviye sadece Dozy ile sınırlı kalmamış, XIX. Yüzyıldan itibaren batılı araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. İspanyol asıllı Modesto Lafuente, II. Hakem'e olan hayranlığını kitapları silah gibi kullanmasıyla dile getirmiştir. Onun aydın bir Emevîli olduğundan bahsederken yaşadığı dönemde medeniyet ve edebiyatla öne çıktığını belirtmiştir.⁵⁵ Ayrıca XII. ve XIII. yüzyıllarda yapılan tercüme faaliyetlerinin temelini de II. Hakem atmıştır.⁵⁶

Son olarak II. Hişam dönemine değinip hilafetin ortadan kalkmasıyla Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışını ele alacağız.

Hilafet dönemi Endülüs'te, halifelerin emirlerini vezirlere aktaran hacibler ortaya çıkmıştır. Öncesinde vezirlerin altında sayılan hacibler daha sonra vezirlerin üstünde yer almıştır.

II. Hişam döneminde hacip ve vezirler yönetime el koyup, otuz yıl Endülüs'te hakimiyet kurmuşlardır. II. Hakem'in vefatının ardından henüz bir çocuk olan II. Hişam (öl. 365/976) on bir yaşında tahta geçmiştir.⁵⁷ II. Hişam'ın yaşının küçük olması otoritede büyük bir boşluk oluşturmuştur. Bu boşluktan yararlanarak harekete geçen dönemin hacibi İbn Ebu 'Âmir el-Mansûr (öl. 365/796), yönetimi ele geçirmiştir.

Her ne kadar devletin başında halife II. Hişam olduğu görünse de çocuk hükümdarın sadece adı vardır. II. Hişam döneminde hilafet sembolik olarak devam etmiştir.⁵⁸ Böylece İbn Ebu Âmir ve oğullarının başını çektiği Âmiriler Diktatörlüğü Dönemi (976/1008) başlamıştır. Bu dönem Endülüs Emevî Devleti'nin ve hilafetin yıkılmasında büyük oranda etkili olmuştur.⁵⁹ Kısaca II. Hişam dönemi Âmirilerin başta olduğu dönemdir.

⁵⁴ Muhammed Abdülhamîd İsâ, *Târihu't-ta'lim fi'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Fikru'l-Arabî, 1982) 206-207.

⁵⁵ İnân, *Devleti'l-İslâm fi'l-Endelüs* 2/508.

⁵⁶ İnân, *Devleti'l-İslâm fi'l-Endelüs* 2/507.

⁵⁷ Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Târihu'l-Endelusî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ sukûti Gırnata* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1981), 299.

⁵⁸ Haccî, *et-Târihu'l-Endelusî*, 299; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 146.

⁵⁹ Halîl İbrâhîm es-Sâmerrâi-Abdulvâhid Zunnûn Taha-Nâtık Sâlih Matlûb, *Târihu'l-Arab ve Hadâratuhum fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Cedîd el-Muttehide, 2000), 192.

İbn Ebu Âmir, Hristiyan krallıklarla savaşmış ve onların üzerine elliden fazla sefer düzenlemiştir. Başarılı olduğu seferler sonucunda halkın takdirini toplamıştır. Askeri alandaki başarısıyla hem Müslümanların hem de Hristiyanların ilgi odağı olmuştur.⁶⁰

İbn Ebu Âmir, şair ve edebiyatçıydı. İlme büyük bir sevgisi vardı. Nitekim İbn Ebu Âmir, Bağdat'tan gelen alimlere destek vermiş, bağışlarda bulunmuştur. Fakat dönemin dikkat çeken bir olayı vardır. Felsefe ile uğraşan kimseler zındıklıkla suçlamıştır. Nitekim İbn Ebu Âmir'in de felsefeyle uğraştığı söylentisi yayılınca Kurtuba Saray Kütüphanesi'ndeki tüm felsefe kitaplarını yaktırmıştır.⁶¹

İbn Ebu Âmir'in ölümünden sonra oğulları başa geçmiştir. Fakat oğullarının zevk ve eğlenceye düşkünlükleri sebebiyle ülkede hakim olan etnik karışıklıklar daha da büyümüştür.⁶² Medînetüzzehrâ talan edilmiş, alimler zindanlara atılmıştır.⁶³

Hilafet artık Kurtubalıların en büyük problemlerden biri haline gelmeye başlamıştı. Bu sebeple halk, içine düştüğü bu kaostan kurtulmak istemiştir. Kurtuba Ulucamii'de toplanan Endülüslüler, Emevî hanedan üyelerini ülkeden sürmeye karar vermiştir. Böylece 756 senesinde Endülüs Emevî Devleti resmen çökmüştür. Kurtuba'nın idaresi ise Ebü'l Hazm ve İbn Cevher gibi şehir eşrafından kimselere verilmiştir. Endülüs Emevî Devleti'nin çöküşüyle birlikte Arap, Berberi ve İspanyolların çoğunlukta olduğu şehirler hatta kaleler birer devletçiğe dönüşmüştür. Bu yeni devrin adı da "Mülûku't-tavâif" olmuştur.⁶⁴

Hilafet dönemi Endülüs'te pek çok açıdan ilerlemeler kaydedilmiştir. Özellikle tercüme ve dil alanında çalışmalar yapılmıştır. Tercüme faaliyetleri arasında Heredot'un (öl. 650) *Heredot Tarihi* isimli eseri ile René Descartes'in (öl. 1650) tıp ve eczacılık alanlarındaki eseri Latince'den Arapça'ya tercüme edilmiştir.

Hilafet dönemi Endülüs'te Arap dili ve edebiyatı alanında gelişmeler yaşanmıştır. Edebiyatçı Ebû Ali el-Kâlî (öl. 356/967), hilafet döneminde Bağdat'tan Endülüs'e gelmiştir. O, II. Hakem döneminde Endülüs'te eserler telif etmiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Brockelman'ın ifadesiyle Endülüs'e edebi ilmi getiren ilk kişi el-Kâlî'dir.⁶⁵ el-Kâlî Endülüs'e gelince dil ve edebiyat okulları açılmıştır. Bu okullarda İslami döneme ait şiir divanları ile edebi eserler okutulmuştur. el-Kâlî dışında hilafet dönemi şairlerinden

⁶⁰ Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelus*, 197.

⁶¹ Abdulazîz 'Atîk, *el-Edebu'l-Arabî fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l Arabî, 1976) 87-88.

⁶² Faruk Çiftçi, *Hilâfet Dönemi Edebî Çevresi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999) 8.

⁶³ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 132-133.

⁶⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 161.

⁶⁵ Hüseyin Elmalı, Kâlî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

İbn Abdürrabbih (öl. 328/940), İbn Hânî (öl. 362/973), İbn Ferec el-Ceyyânî (öl. 367/978), İbn Derrâc (öl. 421/1030), İbn Şüheyd (öl. 426/1035) gibi şair, edip ve alimler Endülüs Emevî Devleti'ne katkı sunmuşlardır. Hilafetin sonlarına doğru Endülüs'te yaşayan meşhur alim İbn Hazm'da bu edipler arasında zikredilebilir.⁶⁶

Yine bu dönemde coğrafya, tarih, tıp, felsefe, astronomi, hadis, fıkıh, matematik alanında Ahmed Muhammed b. er-Râzî (öl. 344/955), Yahya b. Yahya el-Leysî (öl. 367/977), Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344), İbn Cülcül el-Endelusî (öl. 384/994), Mecerîtî olarak bilinen Ebü'l-Kâsım Mesleme b. Ahmed el-Farazî el-Mecerîtî (öl. 398/1007), İbnü'l-Faradî (öl. 403/1013) gibi alimler hilafet döneminin önemli şahsiyetlerdendir.⁶⁷

1.1.3. Mülûku't-tavâif Dönemi (1031-1090)

Bu dönem Mehmet Özdemir'in tabiriyle "*Parçalanma ve paryalaşma*" dönemidir. Endülüs Emevî devletinin yıkılışının ardından siyasi birlikler dağılmıştır. Her şehirde bir aile ve hanedan kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Endülüs'ün meskun yerlerinde pek çok emirlik ortaya çıkmıştır. Sayıları artan emirlikler sebebiyle Mülûku't-tavâif denilen dönem başlamıştır.⁶⁸

Bu emirliklerin en önemlileri; İşbîliye (Sevilla)'de Abbâdîler, Tuleytula (Toledo)'da Zünnûnîler, Kurtuba'da Cehverîler, Meriye (Almeria)'de Sumâdîhîler, Batalyevs (Badajoz)'te Eftasîler, Sarakusta'da Tucîbîler sonra Hûdîler, Gırnata'da Zîrîler'dir.⁶⁹

Endülüs Emevî Devleti'nin sonlarında cereyan eden etnik gruplar arasındaki çatışmalar bu dönemde tekrar başlamıştır. Bu çatışma ortamı devletin parçalanmasına sebep olmuştur. Emirlikler düşmanlarıyla savaşacaklarına birbirlerini yok etmek için savaşmışlardır. Dönemin emirleri sadece birbirleriyle savaşmakla kalmamışlardır. Onlar, sınırlarını genişletmek için Hristiyan krallıklara değerli eşyalarını, bineklerini, kalelerini ve sınır şehirlerini vererek yardım talebinde bulunmuşlardır.⁷⁰ Mülûku't-tavâif

⁶⁶ Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelus*, 327-328.

⁶⁷ es-Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelus*, 328-331.

⁶⁸ Özdemir, *Endülüs*, 108.

⁶⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 155-163.

⁷⁰ Hüseyin Münis, *Meâlimu târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Kahire: Dâru'r-Reşâd, 2000), 417; es-Sâmerrâî vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 223.

Dönemi'nde izlenen bu siyaset devletin paryalaşmasını ve parçalanmasını hızlandırmıştır.

Mülûku't-tavâif hem medeniyet alanında hem de siyasi alanda rekabetin olduğu bir dönemdir Emirlikler bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra başşehirlerini medeniyetin en üst seviyesine taşımak istemiştir. Böylece diğer emirliklerden üstünlüklerini kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu üstünlük faaliyeti ilkin imar çalışmalarıyla başlamıştır. Her emirlik kendi şehrini Kurtuba'dan ilham alarak yapılandırmaya gayret göstermiştir. Kısa sürede saraylar, köşkler, hamamlar, saraylar camiler inşa edilmiştir. İmar faaliyetleri sonucunda İşbiliye, Tuleytula, Sarakusta, Gırnata, Meriye, Mâleka, Batalyevs'teki emirlikler çok hızlı bir şekilde göç alarak yapılanmıştır. Emirlikler, saraylarında çalışacak katip, alim ve şairlere ihtiyaç duymuştur. Özellikle saraylarda görev alacak bilgin, edip ve şairlere ikramlarda bulunulmuştur.⁷¹

Endülüs Emevîlerinin edip ve şairleri, Mülûku't-tavâif döneminde saraylara yönelmiştir. Zira emirler ilim ve edebiyatla uğraşan kimselerdi. Hatta aralarında ilim ve edebiyatla meşgul olanları daha çoktu. Bunlardan bazıları; Abbâdî emirlerinden şair Mu'tazid-Billah ve oğlu Mu'temid-Alellah, Eftâsî emirlerinden edip Muzaffer, Muzaffer'in oğlu şair ve alim Mütevekkil ve Sumâdihîlerin şiirle meşgul olan kadınları sayılabilir.⁷²

Emirliklerin kendi içindeki mücadelesi, Endülüs'ün gittikçe küçülmesine sebep olmuştur. Emirliklerin birbirleriyle savaşırken Hristiyan krallıklardan asker istemişlerdir. Özellikle Kastilya Krallığı bu durumu fırsata çevirmiştir. Emirliklerin asker ihtiyaçlarını bilip verilen askerler karşılığında yıllık haraç ödemelerini istemiştir. Bu durum sadece haraç ile sınırlı kalmamıştır. Eftâsîler, Murabıtlarla savaşırken kendisine yardım eden Kastilya Kralı IV. Alfonso (öl. 1065/1109)'ya Portekiz'deki topraklarını vermiştir. Abbâdîler de Zîrîler ile olan mücadelesinde Kastilya Kralına Gırnata'ya birlikte girmeyi teklif etmiştir. Zira işgal gerçekleşirse şehirdeki tüm taşınabilir malları vereceklerini söylemişlerdir. Zîrîler ise Abbâdîlerin bu taahhüdünü Kastilya Kralına her yıl otuz bin dinar ödeyerek bozmuştur.⁷³

Paryalaşan emirlikler Reconguistanın başlamasına ortam hazırlamıştır. Bunun sonucu olarak Kastilya Kralı VI. Alfonso (öl. 1065/1109) 1084 yılında Tuleytula'yı

⁷¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 172.

⁷² Özdemir, *Endülüs*, 110.

⁷³ Emîr Abdullah, *et-Tibyân* nşr. E. Lévi Provençal (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1955), 75.

kuşatmıştır. Kral Alfonso, Tuleytula'yı kuşatırken buranın stratejik ve sembolik öneminin farkında olup, 1085 yılında Tuleytula'yı ele geçirilmiştir.⁷⁴

Tuleytula'nın işgali ile Hristiyanlar Müslümanlara karşı üstünlük kurmuştur. Fakat Müslümanlar tarafından bakıldığında bu işgal büyük bir öfke ve üzüntüyle sebep olmuştur. Çünkü Müslümanlar içindeki karışıklıklara odaklanırken düşman içlerine girmiştir. Hristiyanlar da Tuleytula'yı işgal ettikten sonra Endülüs'ü de kolayca fethedeceklerini düşünmüşlerdir. Endülüslü Müslümanlar, Kastilya Kralı'na karşı Mağrib'de yaşayan Müslüman kardeşlerine çağrıda bulunmuşlardır. İçine düştükleri parçalanma durumundan ancak dışarıdan bir destekle çıkabileceklerine inanmışlardır. Bu çağrı neticesinde yaklaşık bir asır süren Murabıt ve Muvahhidler dönemi başlamıştır. Endülüs'te yönetim Mağribli Müslümanlara intikal etmiştir.⁷⁵

Endülüs'te Mülûku't-tavâif Dönemi'nin en önemli özelliklerinden biri sanat ve edebiyat alanındaki ilerlemeler olmuştur. Emirlikler kendilerine has bir yönetim kurarken bunun ancak medeniyetle olacağını biliyorlardı. Aralarındaki kıyasıya rekabet ortamı ilim ve edebiyatta en üst seviyeye ulaşmıştır. Mülûku't-tavâif döneminin meşhur edip ve şairlerinden bazıları şöyle sıralanabilir: İbn Hamdîs (öl. 527/1130), İbn Şeref el-Kayrevânî (öl. 460/1067), İbnü'l-Haddâd el-Vâdiâşi (öl. 480/1087), İbn Abdûn el-Fihri (öl. 529/1134), İbn Derrâc el-Kastallî (öl. 421/1030), İbnü'l-Lebbâne (öl. 507/1113), İbn Hafâce (öl. 533/1139), İbn Sümeysir olarak bilinen Halef b. Ferec el-İlbîrî, İbnü'l-Kerem bint es-Sumâdih.

Ayrıca Mülûku't-tavâif döneminde dokumacılık, züccaciye, dericilik madencilik, seramik sanatı ve gemicilik alanlarında gelişmeler yaşanmıştır. Emevîlerden daha ileriye geçmişlerdir.⁷⁶

1.1.4. Murâbıtlar Dönemi (1091-1147)

Murâbıtlar (1056/1147), Kuzey Afrika'da hüküm sürmüş bir Berberi devletidir. Yemenden Afrika'ya göç eden Lemtûne kabilesine mensupturlar. Lemtûne kabilesi yüzlerini peçeyle örtükleri için el-Mülessîmûn (yüzleri peçeliler) olarak isimlendirilmişlerdir. Abdullah b. Yasin (öl. 451/1059) Murâbıtların kurucusu sayılmaktadır. Murâbıtlar isimlerini b. Yasin'in (öl. 451/1059) Senegal Nehri'ndeki bir

⁷⁴ Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber thk.* Ebû Suheyb el-Kermî (Beyrut: Beytu'l-Efkârü'd-devliyye, 1992), 8/220.

⁷⁵ Ahmed Bedr, *Târîhu'l-Endelüs ve Hadâratuhâ* (Kahire: Dâru Atlas, 1983), 121-122.

⁷⁶ Özdemir, "Mülûku't-tavâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

adada inşa ettirdiği “Ribat”tan almıştır.⁷⁷ Murâbıtların kuruluşunda şiddetli dogmatik düşünceler vardır. İbn Yasin kendi yolundan gidenlere inanç, ibadet, fıkıh, irşâd, takva konusunda dersler vermiştir. Kendi fikirlerini reddedenlere karşı ise çok sert bir tutum sergilemiştir.⁷⁸ O, İslam’ın reddettiği alışkanlık ve davranışları terk etmeleri hususunda kabilelere çağrıda bulunmuştur. Fakat kabilelere yaptığı bu çağrı olumlu sonuçlanmamıştır.⁷⁹

İbn Yasin’in ölümünden sonra Ebû Bekr b. Ömer, Lemtûne ve Cüdâle kabileleri arasındaki ihtilafı çözemeyince yönetimi Yusuf b. Tafşin’e bırakıp sahraya göç etmiştir. Fas/Mağrib bölgesinin yönetimi amcazadesi Yusuf b. Tafşin’in eline geçmiştir. Böylece İbn Tafşin, Murâbıtlar Devleti’nin hakimi olmuştur.⁸⁰

Mağrib’deki siyasi çalkantılar ile emirliklerin kendi aralarındaki çatışmalar Murâbıtların Mağrib’i fethetmesindeki en önemli sebeplerdendir. İbn Tafşin, Mağrib-i Aksa’nın önemli şehirlerinden olan Tanca’yı ele geçirmiştir. Ardından Mağribî Evsat’a yönelerek Vecd, Tilimsan ve Vehran’ı alıp Cezayir’e kadar ilerlemiştir. Endülüs’teki Müslüman emirlikler Kastilya (Castilla) ve Aragon krallıkları karşısında zor duruma düşüp yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Yusuf b. Tafşin, İşbiliyye (Sevilla), Gırnata, Malaka (Malaga), Batalyevs’ten gelen Endülüs kuvvetleriyle Zellâka ovasında savaşmıştır. Zellâka Savaşı, İbn Tafşin’in zaferiyle sonuçlanmıştır.⁸¹

Yusuf b. Tafşin döneminde Murâbıtlar en şaşalı zamanlarını yaşamıştır. İbn Tafşin, zeki bir siyasetçiydi. Kuzey Afrika ticaret yollarına hakim olmuş ve devletin refah seviyesini yükseltmiştir. İbn Tafşin’in ölümünden sonra oğlu Ali b. Tafşin yönetimin başına geçmiştir. Fakat o babası kadar güçlü bir siyasetçi olamamıştır. Fakihlere karşı farklı tutumu ve kadınları siyasete sokması başarısızlığının sebepleri olarak gösterilmiştir.⁸²

Ali b. Tafşin ve kardeşleri yönetime geçtikten sonra Hristiyanların baskısı artmıştır. Bu da ülkede isyanlara sebep olmuştur. İsyanlar sebebiyle Muvahhidler 1146

⁷⁷ Cevdet el-Rikabî, *fî’l-edebi’l- Endelüsî* (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1962), 26.

⁷⁸ Hugh Kennedy, *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz’in Siyasi Tarihi* çev. Ayşenur Demir (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 176.

⁷⁹ Hasan Ahmed Mahmûd, *Kıyâmu devleti’l-Murâbitîn* (Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1996), 122.

⁸⁰ Kennedy, *Endülüs*, 176.

⁸¹ Şevkî Dayf, *Târîhu’l edebi’l-Arabî Asru’d-duvel ve’l-imârâtü’l-Endelüs* (Kahire: Dâru’l-Meârif, 1989), 8/39.

⁸² *el-Hulelü’l-mevşiiyye fî zikri’l-ahbari’l-Merrâküşiiyye*, nşr. Süheyl Zekkâr-Abdülkâdir Zimâme (Rabat: Dâru’l-Beydâ, 1399-1979), 82-83.

yılında Mağrib'i ele geçirmişlerdir. İşgal sonrası tüm devlet adamlarını da öldürmüşlerdir. Murâbıtlar'ın hakimiyeti Endülüs'te yaklaşık altmış yıl sürmüştür.⁸³

Murâbıtlar dini bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Böylece baskıcı bir ortam yaratmışlardır. Fakihlerin tekelinde bulundurdıkları birtakım aşırılıkları ile Maliki mezhebine olan tutumları ile bilinmişlerdir. Taassuba, teröre meydanı bırakıp, halkı ağır vergiler altında ezmişlerdir. Ayrıca düşünce özgürlüğünün kısıtlanması, sosyal ve siyasi dengesizlikler Murâbıtların yıkılmasına zemin hazırlamıştır. Endülüs'te Murâbıtlar'ın istikrarsızlığı sonucu yine bir Kuzey Afrika devleti olan Muvahhidler yönetimi devralmıştır.

1.1.5. Muvahhidler Dönemi (1147-1238)

Muvahhidler, Murâbıtlar'ın dinî açıdan yanlış buldukları uygulamaları ortadan kaldırmak için Kuzey Afrika'da ortaya çıkmıştır.⁸⁴ Muvahhidler'in ilk önderi İbn Tûmert (öl. 524/1130)'tir. İbn Tûmert, Berberî Mesmûde asıllı bir aileye bağlı olup Endülüs'te kısa bir süre eğitim almıştır. 510/1106 yılları arasında yaklaşık on yıl boyunca Mekke, Medine, Bağdat, Dimeşk, İskenderiyye ve Kahire'de eğitimini tamamlamıştır. İbn Tûmert, kendini her açıdan geliştirmiş ve hemen hemen her ilimle ilgilenmiştir. Özellikle Doğu'daki eğitim süresince kelam, fıkıh, hadis, hadis usûlü, fıkıh usûlü, tefsir, tasavvuf gibi dersleri bu alanlarda yetkin olan alimlerden almıştır.

İbn Tûmert, imâmet konusunda Şîâ'nın, itikâdî konularda Eş'arîliğin ve Mûtezile'nin, fıkıh usulünde İbn Hazm'ın etkisinde kalmıştır. Tüm bu bilgilerle eleştirel bakış açısına sahip olmuştur. Hiçbir mezhebe bağlı kalmaksızın eklektik bir doktrin geliştirmiştir. Bilhassa Bağdat ve Dımaşk'te İmam Gazzâlî'nin derslerini okumuştur. İmam Gazzâlî ile hiç karşılaşmamış olsa da onun öğretilerini hayatına geçirmiş bir lider olmuştur.⁸⁵

İbn Tûmert, yaydığı düşünceler ve yetiştirdiği öğrencilerle kitleleri etkilemeye başlamıştır. Onun gözde öğrencisi Abdülmü'min b. Ali (öl. 524-558/1130-1163), ölümünden sonra yerine geçmiştir. Abdülmü'min, Muvahhid devletinin gerçek kurucusu sayılmıştır. Abdülmü'min Kûtâne kabilesinden olup "Emiru'l-mü'minîn" lakabını almıştır. Onun, cihat politikasıyla yaptığı ilk önemli işi 1144'te önce Tilimsân ve

⁸³ *el-Hulelî'l-mevşîyye*, 139.

⁸⁴ Algül, *İslam Tarihi*, 3/501.

⁸⁵ Abdülmecîd en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert* (Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 1983), 82-83.

Vehran'ı, daha sonra 1145'te Fas ve Marakeş'i fethetmesidir. Bu durum Mağrib'de Murâbıtların hakimiyetini sona erdirmiştir.⁸⁶

Fakat bu durumun sonucu olarak tekrar Tavâif Dönemi başlamıştır. Çünkü Endülüs'ün farklı bölgelerindeki mahallî otoriteler, Murâbıtlar'ın hakimiyeti altından çıkarak kendi başlarına emirlikler kurmuştur. Endülüs'te emirliklerin bir bölümünün başında Arap kökenli kadılar bulunuyordu. Murâbıtlar Dönemi'nde Kurtuba şehrinin başında Benû Rüşd ve Benû Hamdîn kadıları vardı. Bu kadılar Muvahhidler Dönemi'nde de emirliklerin başında bulunup kendilerini halife ilan etmişlerdir.⁸⁷

Muvahhidler Dönemi'nde, Endülüs'ün Hristiyanlar tarafından düşürülmesi buraya olan ilgi ve alakayı arttırmıştır. Nitekim Abdülmü'min, Endülüs üzerine seferler düzenleyip önce Hristiyan krallıkları geçirmiştir. Fakat Endülüs'ü tekrar almaya niyetlendiyse de ömrü yetmemiştir. Abdülmü'min'in yerine oğlu Ebû Ya'kûb Yûsuf (öl. 1163-1184) geçmiştir. Fakat o da uzun soluklu bir lider olmamıştır. Yûsuf'un oğlu "el-Mansûr" lakaplı Ebû Yûsuf Ya'kûb (öl. 1184-1199) geçmiştir.

el-Mansûr'un Endülüs tarihi açısından en önemli galibiyeti, Kastilya kuvvetlerine karşı Erek Zaferi olmuştur. Kastilya Kralı VIII. Alfonso bu savaşı kazanacağından çok emin davranmıştır. Fakat savaşın Müslümanlar tarafından kazanılması eski özgüvenlerini yerine getirmiştir. Erek Zaferi, Müslümanların Zellâka'dan sonra kazandıkları ilk büyük zaferi olmuştur.⁸⁸

Ebû Yûsuf, fetih hareketiyle Tuleytula'yı tekrar Müslüman topraklarına katmak istemiştir. Bu isteği anlayan Kastilya Kralı VIII. Alfonso, Ebû Yûsuf'a on yıl sürecek bir sulh yaptırmıştır.⁸⁹

XIII. yüzyıla gelindiğinde Muvahhidler, sadece Hristiyan krallıklarla uğraşmamıştır. Mağrib'de ortaya çıkan birtakım isyanları da bastırmışlardır. Mağrib'e ordu gönderilmesi üzerine Endülüs'ün savunması zayıflamıştır. Diğer taraftan Kastilya Kralı, büyük bir Haçlı ordusuyla 1212 yılında Endülüs'e girmiştir. Haçlı ordusu ile Muvahhidler Kurtuba'nın kuzeyinde İkâb denilen yerde karşılaşmışlardır. Burada Muvahhidler büyük bir hezimete uğramıştır. Muvahhidlerin sayıca Hristiyanlardan daha fazla olduğu söylene de savaşın neden kaybedildiğine dair ayrıntılı bir açıklama yoktur. Fakat savaşın kaybedilmesindeki en büyük etkenin Muvahhidler ile Endülüs halkı

⁸⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 207-208.

⁸⁷ İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulle*, 2/212-218.

⁸⁸ Bedr, *Târîhu'l-Endelüs*, 306.

⁸⁹ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs ve târihu'l-Arab* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 19-20.

arasındaki gerilim olduğuna dikkat çekilmiştir. Halife ile vezirinin alimlere kulak asmaması, savaş başlamadan öldürülen Endülüslülerin askerlerde moral bozukluğuna yol açması bu gerilime örnek gösterilmiştir.⁹⁰

İkâb Savaşı sonrası Muvahhidler hem Kuzey Afrika'daki hem de Endülüs'te itibar kaybı yaşamışlardır. Bu güç kaybı 1220 yılından itibaren Muvahhidlerin iç ve dış etkenlerle sonunu getirmiştir. Çünkü Hristiyan Krallar büyük bir Reconquista dalgasıyla Müslümanların ellerindeki şehirleri bir bir almaya başlamıştır.⁹¹

Bu Krallıklardan ilki Aragon Krallığı olmuştur. Doğuda Aragon Krallığı, batıda Kastilya Krallığı ile Portekiz Krallığı birleşerek Kurtuba'yı ele geçirmeyi planlamıştır. 1233-1235 yılları arasında Übbede, Trujillo, Medellin, Alange, Santa Cruz, Magacela istila edilmiştir. Bir yıl arayla 1236'da Kurtuba işgal edilmiştir. Sonra belirli aralıklarla 1243'te Mürsiye ve Şâtıbe, 1248'de ise Kurtuba'dan sonraki büyük şehir İşbîliye işgal edilmiştir. Kurtuba'nın işgal edilmesinin hemen ardından meşhur Kurtuba Ulucamii kiliseye çevrilmiştir.⁹²

Muvahhidler döneminde sadece siyasi olaylara yaşanmamıştır. Günümüzde kitapları ve düşünceleri hâlâ tartışılan, felsefenin temellerini atan felsefeciler yetişmiştir. Murâbıtlar döneminde eleştirel düşünceye ağır bir darbe vurulmuştu. Fikri canlılık yitirilmişti. Muvahhidler döneminde ise durum tam tersine dönmüştür. Akîdevî konularda tevile yakın, fikhî konularda ise taklide karşı olmaları fikrî hayatı ister istemez canlandırmıştır. İbn Tufeyl (öl. 581/1185) ve İbn Rüşd (öl. 520/1126) gibi büyük filozoflar Muvahhidler döneminde yetişmiştir. Çünkü hükümdarlar da felsefeye ilgi duymuştur. Ebû Ya'kûb Yûsuf sarayında, ilim meclislerinde İbn Tufeyl'i yanında tutmuştur. İbn Tufeyl de İbn Rüşd'ü yanına çekmiştir.

İbn Rüşd, Arsito'nun tercümelerini okumuştur. Tercümelerde sıkıntı olduğunu gözlemleyen İbn Rüşd, Aristo'nun felsefe alanına ait bazı eserlerini "Kütübü'l-Cevâmî" adıyla Arapça'ya tercüme etmiştir.

Muvahhidler döneminde sadece felsefî ve ilmi konulara ağırlık verilmemiştir. Bayındırlık faaliyetlerinde de önemli işler yapılmıştır. Cebelitarık yeniden inşa edilmiştir. İşbîliye Ulucamii ve ünlü minaresi (Giralda) yapılmıştır. İşbîliye surları dışında geniş bahçelerle çevrili saraylar inşa edilmiştir.⁹³

⁹⁰ Kennedy, *Muslim Spain*, 255-256.

⁹¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 229-233.

⁹² O'callaghan, *A History of Medieval Spain*, 346-347.

⁹³ Özdemir, *Endülüs*, 134-135.

Tezimize konu olan şair Hafsa er-Rekûniyye de Muvahhidler döneminde yetişmiş kadın bir şairdir. Muvahhidler döneminde kendini ifade edeceği rahat bir ortam bulmuştur. Bir kadın olarak kendini geliştirip devlet adamları ile aynı ortamda bulunmuştur. Sadece Hafsa'nın Muvahhidler dönemindeki faaliyetlerine bakılarak Murâbıtlar'ın baskıcı rejiminin etkisini yitirdiği söylenebilir.

1.1.6. Nasrîler Dönemi (1238-1492)

Muvahhidler, İkâb savaşının ardından toparlanamamışlardır. Endülüslülerin elinde sadece güney kesimdeki Gırnâta, Mâleka, Meriye, Cebel-i Târik ve Tarîf kalmıştı. Bu dar şeridin kontrolü ise İbnü'l-Ahmer'e verilmiştir.⁹⁴ Asıl adı Muhammed b. Yusuf b. Ahmed b. Nasr el-Hazrecî (öl. 671-1273) olan İbnü'l-Ahmer, Kastilyalıları karşı göstermiş olduğu başarı sonucunda⁹⁵ 629/1232'de Arcûne (Arjona)'de emir ilan edilmiştir.⁹⁶ Endülüs'ün mahalli liderlerinden İbn Hûd'un ölümü üzerine İbnü'l-Ahmer Gırnata'ya çağırılmıştır. Böylece 635/1238 senesinde Gırnata İbnü'l-Ahmer'in hakimiyeti altına girmiştir.⁹⁷ Bu dönem kurucusuna nispetle Ahmerîler (Benû Ahmer) adıyla veya başkentine nispetle Gırnata Sultanlığı olarak bilmektedir.⁹⁸

İbnü'l-Ahmer Gırnata'yı başşehir ilan edip burayı korunaklı hale getirmiştir. Daha sonra sınırları genişletmeye başlamıştır. İlk 635/1238'de Meriye'yi, 636/1239'da Mâleka'yı ardından Ceziretülhadrâ, Cebel-i Târik, Tarîf, Erküş, Şüzûne, Nirîşe, Leble ve Lûrka gibi yerleri hakimiyeti altına almıştır.⁹⁹

Ancak devletin sınırları önceleri Gırnâta, Ceyyân, Vâdiâş (Guadix), Basta (Baza), Meriyye, Mâleka, Ceziretülhadrâ, Cebel-i Târik ve Taîf'i kapsıyordu. 643/1246 yılında Kastilya Krallığı'nın baskıları sonucu yapılan antlaşmayla Ceyyân ve çevresi Kastilya Krallığına bırakılıp,¹⁰⁰ Nasrîler Krallığına bağımlı hale getirilmiştir.¹⁰¹ Bu duruma rağmen Nasrî emirleri 885/1480 yılına kadar topraklarının büyük bir kısmını korumuştur.¹⁰²

Nasrîler, Hristiyan "Reconquista"sının şiddetlendiği bir dönemde topraklarının azlığına rağmen iki yüz elli sene ayakta kalabilmiştir. Çünkü Endülüs Emevî

⁹⁴ es-Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 282.

⁹⁵ Mûnis, *Târîhu'l-Magrib*, 444.

⁹⁶ es-Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 283.

⁹⁷ el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelüsî*, 517; es-Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 283.

⁹⁸ Özdemir, *Endülüs*, 143; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 241.

⁹⁹ es-Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 283.

¹⁰⁰ es-Sâmerrâi vd., *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, 283-284.

¹⁰¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 241.

¹⁰² el-Haccî, *et-Târîhu'l-Endelüsî*, 515.

Devleti'nden sonra sadece bu devletin ömrü uzun olmuştur. Hristiyan krallıklar bu süreçte Müslümanları bir tehdit olarak görmemiştir. Krallıkların kendi aralarındaki toprak kavgaları da bu devletin uzun soluklu olmasını sağlamıştır. Nasrîler denge politikasıyla hem Hristiyan krallıkların hem de Hafsîler, Abdülvâdîler ve Merînîler'in devlet üzerindeki baskılarını azaltmıştır.¹⁰³

Nasrîler en istikrarlı dönemlerini I. Yûsuf (öl. 1333-1354) ve V. Muhammed (öl. 1354-1391) dönemlerinde yaşamıştır.¹⁰⁴ I. Yûsuf, medeniyetin inşası için çabalamış ve bu alanda kendini göstermiştir. Elhamrâ Sarayı'nın bugüne dek ayakta kalan kısmı I. Yûsuf döneminde inşa edilmiştir. Gırnata'da imar faaliyetleri arttırılmıştır. Ayrıca kendi adıyla 1349'da "Yûsufiye Medresesi" ni inşa ettirmiştir.¹⁰⁵

I. Yûsuf döneminde Kaştâle, Aragon ve Portekiz Krallıkları Tarîf'in üzerine yürümüşlerdir. I. Yûsuf'un Merînî emirliğinden gelecek yardımı kabul etmemiştir. Yardım almaması Cebel-i Târik'in düşmesini kolaylaştırmış ve Tarîf kaybedilmiştir.¹⁰⁶

V. Muhammed dönemi ise ülkeyi saldırılardan korumakla geçmiştir. V. Muhammed, hem Kastilya-Aragon Krallıkları'yla hem de Merînîler'le ilişkileri iyileştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Kurtuba, Ceyyân ve Rûnde civarındaki önemli yerler ele geçirilmiştir. Cezîretülhadrâ geri alınmıştır.¹⁰⁷

Nasrîler döneminde Endülüs'ün en büyük hastanesi¹⁰⁸ yapılmıştır. Elhamrâ Sarayının önemli bölümleri olan Aslanlı Avlu ile Komares Kasrı bu zaman diliminde tamamlanmıştır.¹⁰⁹

Nasrîler dönemine kültür alanında temayüz etmiş iki önemli şahsiyet son dönemi anlamada bize ışık tutmaktadır. Bu şahsiyetler Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (öl. 776/1375) ve İbn Zümrek (öl. 798/1395)'tir. Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, 1340'ta meydana gelen Rio Salado savaşında öldürülen bir babanın oğludur. Sarayın resmi yazışmalarından sorumlu kâtibî idi. I. Yûsuf döneminde vezir olmuştur. V. Muhammed döneminde de bu görevini yerine getirmiştir. Şair İbn Zümrek ile aralarındaki sürtüşmeden dolayı Merînîler'e sığınmıştır. Burada da saldırıların hedefi olmuş ve katledilmiştir. İbnü'l-Hatîb, Endülüs tarihine ilişkin eserler telif etmiştir. Telif ettiği eserleri Endülüs'e dair kıymetli bilgiler

¹⁰³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 242.

¹⁰⁴ Özdemir, *Endülüs*, 145.

¹⁰⁵ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 126.

¹⁰⁶ Mûnis, *Târîhu'l-Mağrib*, 453.

¹⁰⁷ İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, 120.

¹⁰⁸ Câsim el-Ubûdî, "Ganî-Billâh" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

¹⁰⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 253.

sunmaktadır. İbn Zümrek ise Endülüs'te Nasrîler döneminin ünlü veziri, katibi ve şairlerindendi. Onun şiirleri Elhamrâ sarayında Aslanlı Avlu'suna işlenmiştir.¹¹⁰

866/1462 senesinden sonra Nasrîler Devleti'nde huzursuzluk ve iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Çıkan olaylar devletin çöküşünü hızlandırmıştır.¹¹¹ Nitekim bu fırsattan istifade eden Kaştâle-Leon Krallığı 867/1462'de Cebel-i Târik'ı kuşatmıştır. Böylece Gırnata Emirliği tamamen Hristiyanların kontrolüne girmiştir.

Öte yandan 1469 yılında Kastilya Prensesi İzabella ile Aragon Prensi Ferdinand'ın evlenmesi son Reconquista dalgasının büyümesine sebep olmuştur. Bu evlilik güçlerin birleşimi olmuş ve istilaları hızlandırmıştır. Nasrîler'in elinde kalan tek yer Gırnata'da halk şehri vermemek için direndiyse de başarılı olamamıştır. Çünkü Gırnata her taraftan kuşatılmıştır. Halk ise açlık ve salgın hastalıklarla bitap düşmüştür. Artık halkın dayanma gücü kalmadığından Müslümanların İspanya'da yaklaşık sekiz asır süren hâkimiyeti 1492 yılında son bulmuştur.¹¹²

¹¹⁰ Kennedy, *Muslim Spain and Portugal*, 292-293.

¹¹¹ Özdemir, "Endülüs".

¹¹² es-Sâmerrâi vd., *Târîhu 'l-Arab fi 'l-Endelüs*, 301-302.

2. BİRİNCİ BÖLÜM

2.1. Hafsa er-Rekûniyye'nin Hayatı ve Edebi Kişiliği

Endülüs edebiyatında kadın şairler, genellikle özgün bir rol oynamışlardır. Bu dönemdeki İslam toplumlarında, kadınlar özel alanlarda faaliyet göstermiş olsalar da bazı kadınlar edebiyat ve şairlik gibi alanlarda önemli bir etki yaratmıştır. Kadınlar edebi alana temayüz edince Endülüs'teki kadın imajı doğudaki kadın imajından farklı bir resim çizmiştir. Çünkü Endülüs'ün özgür kadınları edebi birikimlerini aktaracak müsait bir ortam bulmuştur. Bu da Endülüs'ün en dikkat çekici özelliklerinden biri olmuştur.

Endülüs'te şiirle meşgul olan kadın şairlerden bazıları şöyle zikredilebilir: Vellâde bin Müstekfî Billah (öl. 416/1025), İtimadu'r-Rumîkiyye (öl. 1095/488), Nezhûn el-Gırnâtiyye, Almeria¹¹³ şehrinden olup dönemin önemli şahsiyetlerinden birinin kızı Zeyneb el-Meriyye, yine Almeria şehrinin yöneticisi olan el-Mu'tasım'ın kızı Ummu'l-Kirâm bint el-Mu'tasım.¹¹⁴

Kadın şairler, genellikle güzellik, aşk, doğa ve spiritüel konular gibi temaları işleyerek duygusal ve estetik açıdan zengin eserler ortaya koymuşlardır. Bu kadın şairler, Endülüs toplumunun kültürel atmosferine ve entelektüel çevresine katkıda bulunmuşlardır. Onların eserleri, dönemin estetik anlayışını yansıtarak Endülüs edebiyatının geniş bir yelpazesini oluşturmuştur. Ne yazık ki, Endülüs'te yaşayan kadın şairlerin birçoğu zamanla unutulmuş ve eserleri günümüze ulaşamamıştır. Buna rağmen bazı kadın şairlerin eserleri günümüze ulaşmış ve dönemin kültürel mirasını zenginleştirmiştir. Kadın şairler hem Endülüs edebiyatında hem de İslam kültüründe kadınların edebi katkılarına dair önemli bir yer edinmişlerdir.

Endülüs'ün zengin tarihi ve kültürü içinde ön plana çıkan kadınlardan biri de şair Hafsa er-Rekûniyye'dir. Hafsa er-Rekûniyye, Endülüs edebiyatına yazdığı şiirleriyle katkılar sunmuştur. Eserleri günümüze ulaşamamış olsa da parçalar halindeki şiirleri Endülüs kadınına dair bilgiler sunmaktadır. Endülüs edebiyatına yazdığı şiirler ve kişiliğiyle yenilikler getirmiştir.

¹¹³ İspanya'nın güneydoğusu. Bk.: Mehmet Özdemir, "Meriye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

¹¹⁴ Ömer İshakoğlu, "Endülüs Arap Edebiyatının Gelişmesinde Kadın Şairlerin Rolü", *Nüşa*, 45/1 (2017), 160-164.

Birinci bölümde şair Hafsa'nın, nesebini ve ailesini, yetiştiği çevreyi, vefatını ele almaya çalışılmıştır. Ardından fiziksel ve ahlaki özelliklerini, Hafsa ile karşılaştırılan diğer kadın şairleri, edebi kişiliği ile edebiyatçı ve yazarların onun hakkındaki görüşlerine değinilmiştir.

2.1.1. Nesebi ve Ailesi

Tam adı Hafsa Bint el-Hac er-Rekûniyye el-Endelusîyye'dir. Hafsa, 530/1135 yılında Gırnata'nın Güneybatısındaki Sierra Nevada dağlarının eteklerindeki Büşerrât (Alpujarras)'ta doğmuştur.¹¹⁵ Gırnata'ya bağlı yerleşim birimlerinden biri olan er-Rekûne köyünde doğduğu için er-Rekûniyye adıyla isimlendirilmiştir.¹¹⁶ Hafsa'nın bağlı olduğu er-Rekûne köyünün halkı, edebiyata ilgi duymuş ve şiirle meşgul olmuşlardır.¹¹⁷ Hafsa da bu halk arasında dünyaya gelmiştir.

Hicri altıncı yüzyıl şairlerinden olan Hafsa er-Rekûniyye¹¹⁸, Berberi asıllı bir aileye mensuptur. Murabıtların hakim olduğu Gırnata'da yetişmiştir. Ailesi, Murabıtların fetihleri esnasında Gırnata'ya gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Hafsa, zengin ve soylu bir aileye mensuptur. Hafsa'nın soyunun, bir kolu Mağribî Aksa'ya, diğeri Endülüs'e hâkim olan Benî Turğut'un Benî Hâc kolundan geldiği yönündedir. Ayrıca Gırnata valisi Ali b. Semyîn el-Hâc ile bir akrabalık bağının olduğu da kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁹

2.1.2. Yetiştigi Çevre

Hafsa'nın doğumu ve gençlik yıllarının hangi döneme rastladığı konusunda İbn Dihye'nin *el-Mutrib*' adlı eserinde bilgiler sunulmuştur. İbn Dihye, Hafsa'nın Gırnata eşrafından olduğunu belirtmiştir.¹²⁰ Çocukluk ve gençlik yıllarını Murabıtların yönetimindeki Gırnata'da geçirmiştir.

Hafsa'nın, her ne kadar Muvahhidler döneminde yaşadığı kaynaklarda geçse de Murabıtların iktidarı Muvahhidler'e devrettiği bir dönemde doğmuştur. Onun yetiştiği

¹¹⁵ Ali b. Muhammed b. Ferh İbn Dihye el-Kelbî, *el-Mutrib fi eş'âri ehli'l-Mağrib*, nşr. İbrâhim Ebyârî-Hamîd Abdülmecîd-Ahmed Bedevî (Beyrut: Dâru'l-İlmü'n Li'l-Cem'i, 1955), 10.

¹¹⁶ İhsân Hindî, *Eşher şâirâti'l-hubb fi bilâdi's-şark ve'l garb* (Dimeşk: Vizâratu's-Sekâfe, 2012), 1/81.

¹¹⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru'n Sâdır, 1995) 3/63.

¹¹⁸ Beşîr Yemût, *Şâirâtü'l-Arab fi'l-Cahiliyyeti ve'l-İslâm* (Beyrut: Mektebetü'l-Ehliyye, 1934), 217.

¹¹⁹ Makkarî, *Nefhu't-tüb*, 1/ 144; İsmail Durmuş, "Hafsa er-Rekûniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Nisan 2023).

¹²⁰ İbn Dihye, *el-Mutrib*, 10.

çağlarda Endülüs'ün şehirlerinde güvenlik sorunu oluşmuştur.¹²¹ Hafsa'nın ailesi Murâbıtların yıkılmasına yakın bir süreçte Endülüs'ün doğusunda yaşanan siyasi çalkantılar ve baskıcı rejim nedeniyle Gırnata'ya taşınmıştır.

Hafsa, iç karışıklıkların olmadığı Gırnata'da yaşamıştır. Hafsa'nın yetişkinlik döneminde Gırnata siyasi çalkantıların olmadığı sakin bir yeri Gırnata'da yaşaması onu, Murâbıtların fetih hareketlerinden uzaklaştırıp olayların gerisinde kalmasını sağlamıştır.¹²² Bu sebeple Hafsa, ilmi ve edebi gelişimini ilerleteceği bir ortam bulmuştur. Küçük yaşta şiir ve nesirle yakından ilgilenmiştir. Edebiyat ve sanatla haşır neşir olmuştur.¹²³

Hafsa, olayların gerisinde kalsa da bir şair olarak yaşanan olaylar onu da etkilemiştir. Çünkü bir toplumun dili, dini, siyasi yapılanması, ekonomisi, sosyal tabakalaşması gibi pek çok unsurla o toplumun edebiyatçıları ve şairleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Ayrıca siyasi gelişmeler gibi toplumu derinden etkileyen şeyler edebiyatçıları aracılığıyla yankı bulmuştur. Şair Hafsa da kendi yaşadığı dönemin siyasi ve toplumsal değişimlerinden, ülkedeki huzursuzluk ikliminden etkilenmiştir. Hafsa, iç dünyasında ince ruhlu biri olsa da yaşanan siyasi çekişmeler onu haksızlığa ve zulme karşı daha dirençli hale getirmiştir.

Hafsa'nın asil ve soylu bir aileden gelmesi onun kendini geliştirmesine ve iyi bir eğitim almasına olanak sağlamıştır. Babasının zengin ve kültürlü bir aileden gelmesi ayrıca devlete yakınlığı Hafsa'nın yetiştirilmesine etki etmiştir.¹²⁴

Hafsa'nın çocukluk ve eğitim hayatına baktığımızda ise İbn Dihye (öl. 633/1235), onun hakkında şunları söylemektedir:

*“Hafsa ilköğretimden sonraki eğitimine Endülüs aristokrasisinin geleneğini sürdürerek devam etmiştir. O, dil, edebiyat ve bilhassa şiirde iyi bir eğitim almıştır. Endülüs'ün pek çok kadın şairi ile tanınan Gırnata şehrinde, Zeyneb el-Vâdiâşiyye, kız kardeşi Hamdûne ve Gırnata kadısı Ebû Bekir Muhammed el-Gassânî'nin kızı Nezhûn gibi kadın şairler arasında sıvrılmıştır. Hatta Muvahhidler döneminde kültürü, edebi birikimi ve üstün şiir yeteneği ile Hafsa'nın seviyesine çıkabilen olmamıştır.”*¹²⁵

¹²¹ İbn İzârî, el-Beyânü'l-Muğrib, 2/120-121.

¹²² Majd al-Mallah, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj and the Poetics of Women in al-Andalus”, *Journal of Arabic Literature* 1/26 (2020), 5.

¹²³ Durmuş, “Hafsa er-Rekûniyye”.

¹²⁴ al-Mallah, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 5.

¹²⁵ Durmuş, “Hafsa er-Rekûniyye”.

2.1.3. Vefatı

Hafsa'nın ölümü üzerine kaynaklarda iki bilgi vardır. Birincisi Hafsa, siyasette aktif bir rol oynamış ve yönetimi ele geçirmek için belli bir grubun içinde yer almıştır. Muvahhid sultanına karşı gizli bir isyanın içinde olup, siyasi arenada da cesurca hareket etmiştir.¹²⁶ Bu sebeple Fas/Marakeş'e sürgün edilmiştir. Hafsa, bu olay üzerine geri kalan hayatını Fas'ta geçirip burada ölmüştür. Fakat bu bilgi ile alakalı yeterince tarihsel kaynak yoktur.

İkincisi ise sevgilisi Ebû Cafer ile yaşadığı aşk ilişkisi sebebiyledir. Hafsa ile Ebû Cafer'in arasındaki ilişki Muvahhid sultanı Abdülmü'min'in oğlu Ebû Saîd Osman'ı rahatsız etmiştir. Çünkü Ebû Saîd de Hafsa'ya gönlünü kaptırmıştır. Öyle ki bu aşk Ebû Cafer'in ölümüyle sonuçlanmıştır. Zira Ebû Cafer siyasi nedenler bulunarak sürgün edilmiştir. Malaga (İber Yarımadasının Doğusu)'da aç bırakılarak ölüme terkedilmiştir.¹²⁷

Hafsa, sevgilisi Ebu Cafer öldürüldükten sonra onun yasını tutmuştur. Yasını karalar giyinerek gösteren Hafsa bu hareketinden dolayı tehditlere maruz kalmıştır. Çünkü Hafsa ile Ebû Cafer evli değillerdi ve yasak bir ilişki yaşamışlardı. Bu sebeple vatanını terk etmiştir. Gırnata'dan Marakeş'e gitmek zorunda kalmıştır. Fas sultanının himayesine giren Hafsa, hayatını Muvahhidlerin sarayında prenseslere mürebbiyelik yaparak sarayda geçirmiştir.¹²⁸

Bu süreç Hafsa'nın, inzivaya çekildiği bir dönem olmuştur. Çünkü hiçbir kaynaktan mürebbiyelik zamanlarına dair şiir ve nesri yer almamıştır. Hayatı boyunca hiç evlilik yapmayan Hafsa, 586/1190 senesinde Fas'ta vefat etmiştir. Marakeş'in parlayan minareleriyle ünlü Tensift el-Haouz'da gömülmüştür.¹²⁹

Hafsa'nın hayatına dair iki görüşten hangisinin doğru olduğu bilinmemekle beraber ikinci görüşün daha makul olduğunu belirtmeliyiz.

¹²⁶ Ebû Câ'fer Ahmed b. İbrâhîm İbnü'z-Zübeyr es-Sekâfî, *Sılatü's-sıla (li'ibni Beşkûvâl)* thk. Şerif Ebû Ale'l-Udvî (Beyrut: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 2008), 3/460.

¹²⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/181.

¹²⁸ Hindî, *Eşher şâiratu'l-hubb*, 1/82.

¹²⁹ Hindî, *Eşher şâiratu'l-hubb*, 1/82; Hayrüdîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Lübnan: Dâru'l-Âlemu'l-Melâyîn, 2002), 2/264.

2.1.4. Fiziksel ve Ahlaki Özellikleri

Hafsa er-Rekûniyye hem fiziksel hem de ahlaki olarak önemli meziyetlere sahiptir. Klasik eserlerde Hafsa'nın bu meziyetlerinden bahsedilmiştir. Hafsa ile ilgili kapsamlı bilgiyi bizlere sunan el-Makkarî (öl. 589/191), meşhur eseri *Nefhu't-tîb*'da Hafsa 'nın güzelliği, malı ve soyuyla nam salan bir edebiyatçı şair olduğunu zikretmiştir.¹³⁰

Lisânüddin İbnü'l-Hatîb (öl. 776/ 1374-75), *el-İhatâ* adlı eserinde onun geniş kültüründen, güzelliğinden, toplum içinde öne çıkan yanlarından, etkileyici, neşeli ruhundan bahsetmiştir.¹³¹ İbrahim el-Mellâhî (öl. 619/1222), Hafsa er-Rekûniyye'den bahsederken onun kendi zamanında güzellik, şeref, mal ve soy sahibi kadın bir edebiyatçı olduğunu belirtmiştir.¹³²

Hafsa'nın şu dört meziyetinin ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar: Güzellik, cesaret, keskin zeka ve sözünü esirgememesidir. Şiirlerinde cesaretini ve keskin zekasını görmek mümkündür. Nitekim o, Muvahhid sultanı Abdülmü'min b. Alî'ye irticalen okuduğu şiirinde bu özelliklerini kanıtlamıştır. Hafsa, Rabat şehrinden bir heyetle Muvahhid sultanı Abdülmü'min b. Alî'yi tebrik etmeye giden tek kadın şairdir. O dönemde bir kadın şair sultanın huzuruna çıkamazdı. Hafsa, okuduğu şiiriyle Abdülmü'min'in sultanlığını onaylamıştır. Bu onay durumu genellikle erkek şairlere aitti. Hafsa, aristokrat kişiliğini burada avantaja dönüştürmüştür. Söz konusu şiir şöyledir: ¹³³ [Müctes]

يا سيد الناس يا من يُؤمِّلُ الناسُ رِفْدَهُ
امننْ عَلَى بَطْرِيسٍ يَكُونُ لِلدَّهْرِ عُدَّةً
تَحُطُّ بِمَنَّاكَ فِيهِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهُ

¹³⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/171.

¹³¹ İbnü'l-Hatîb, *el-İhatâ fî ahbârî Gırnâta* thk. Yûsuf Alî Tavîl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 1/277.

¹³² Hindî, *Eşher şâiratu'l-hubb*, 81.

¹³³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/171; İbn Saîd el-Mağribî, *Râyâtü'l-müberraizîn ve ġâyâtü'l-mümeyyizîn*, thk. Muhammed Rıdvan ed-Dâye (Dimeşk: Tulâs li'd-Dirâseti' ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1987), 162; İbnü'l-Hatîb, *el-İhatâ*, 280.

“*Ey insanların efendisi, ey desteğini insanların umduğu kişi, musibetlere karşı bir koruyucu olsun, zaman için bir hazırlık olan ve sağ elinin o kağıtta el-hamdülillahi vahdeh yazdığı bir ferman lütfet.*”

Hafsa'nın bu beyitlerinde yer alan *el-hamdülillahi vahdeh* ibaresi önemlidir. Çünkü sadece Muvahhid sultanları resmi mektup ve fermanlarına “Hamd (övgü) yalnızca Allah’a mahsustur. (el-hamdülillahi vahdeh).” ifadesini kullanarak başlamışlardır.¹³⁴ Hafsa, şiirinde bu ibareyi kullanarak diplomat ve nüfuz bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, sultana karşı resmi bir dil kullanmıştır. Hafsa, Abdülmü'min'in huzurunda okuduğu şiiri ile onun sultanlığını meşrulaştırmıştır. Sadece sultanı methetmemiş, devlete yakınlığını da göstermiştir.¹³⁵

2.2.Edebî Kişiliği

Hafsa çocukluk ve gençlik yıllarını Murabıtlar (1056-1147) Dönemi'nde geçirmiştir. Fakat Muvahhidler (1130-1269) Dönemi'ndeki edebi faaliyetlerini daha güçlü bir şekilde ortaya koymuştur.

Hafsa'nın, edebi faaliyetleri denilince akla gelen ilk şey şiirleridir. Kaynaklarda nesri olduğundan bahsedilse de nesrinden günümüze herhangi bir eseri ulaşmamıştır. Sadece parçalar halindeki şiirleri kalmıştır.

Hafsa, şiirleri ile meşhur olmuş bir şairdir. Onun en güzel şiirleri, Muvahhidler'in veziri Ebû Cafer ile yaşadığı aşk ile ortaya çıkmıştır. Hafsa'nın söz konusu aşkı şiirlerine ilham kaynağı olmuştur. Ancak sadece Ebû Cafer'e yazdığı şiirleri yoktur. Diplomat kişiliğinin etkisi ile de şiirler nazmetmiştir. Şiirlerinde işlediği temalar genellikle aşk, kıskançlık, övgü, yergi, serzeniş, ümitsizlik ve hüzündür. Bazı şiirlerinde ise alaycı bir üslup hakimdir.

Hafsa'nın şiirlerinde doğal bir ahenk ve derin bir lirizm vardır. O, estetik yetkinliğini konuşturacak kadar güçlü bir şairdir. Onun şiirleri, Müslümanların hakim olduğu Endülüs'te romantik bir hava oluşturmuştur. Yarattığı bu romantik havayı büyük bir cüretkarlıkla ortaya koymaktan çekinmemiştir.¹³⁶

Hafsa, hızlı şiir yazmada kabiliyetli bir şairdir. Hızlı şiir yazma yeteneğinin yanı sıra irticâlen şiir söylemede maharetlidir. Ayrıca belagat alanında yetkinleşmiş bir

¹³⁴ Hindî, *Eşher şâirat hub*, 82.

¹³⁵ al-Mallâh, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 6.

¹³⁶ Durmuş, “*Hafsa er-Rekûniyye*”.

edebiyatçıdır. Hafsa, hat sanatıyla da ilgilenmiştir. O, dönemin önde gelen hattatlarından olmuştur. Hafsa'nın kendi el yazısıyla yazdığı beyitlerini insanlar ceplerinde taşımıştır.¹³⁷

Hafsa, sadece bir şair ve edebiyatçı değildir. Ayrıca O, bir eğitimcidir. Abdülmü'min b. Ali'nin sarayında öğretmenlik yapmıştır. Çevresindeki kadınları hem yetiştirmiş hem de onlara örnek olmuştur. Hayatının son döneminde ise öğretmenlik mesleğine devam etmiştir. Mağrib'te Muvahhidler'in sarayında prenseslere mürebbiyelik yapmıştır.¹³⁸

2.2.1. Edebiyatçı ve Yazarların Hafsa Hakkındaki Görüşleri

Hafsa'nın, edebi kişiliği hakkında bazı değerlendirmeler mevcuttur. Bu kısımda Hafsa hakkında yazarların ve edebiyatçıların görüşlerine yer verilecektir.

İbn Dihye el-Kelbî'nin (öl. 633/1235), Hafsa hakkındaki tanımlamaları objektif ve gerçeği yansıtmaktadır. İbn Dihye Hafsa hakkında şu açıklamaları yapmıştır: “*Hafsa Gırnata eşrafından bir şairdir. O, zarif şiirleri, edebî nazmı ve nesri ile tanınmıştır. Şiirde ince ruhlu bir şair olan Hafsa, nesirde dikkatli bir nazım üstadıdır. Ayrıca onun şiirinde mûsikî hâkimdir.*”¹³⁹

İbnü'z-Zübeyr es-Sekâfi (öl. 708/1308), İbn Beşkuvâl'ın (öl. 578/1183) *Kitâbü's-Sıla'sına* yazdığı tahkikli eseri *Sılatü's-Sıla*'da Hafsa'dan şöyle bahseder: “*O soylu bir şairdi. İrticâlen şiir söylemede hızlı ve yetenekliydi.*”¹⁴⁰ Ayrıca İbn Beşkuvâl, Hafsa için “*Çağının öğretmeni*” demiştir.¹⁴¹

Suriyeli şair, gazeteci ve biyografi âlimi Hayreddîn ez-Ziriklî (öl. 1893/1976) *el-A'lâm* adlı eserinde Hafsa'dan bahsetmiştir. Hafsa'nın yaşadığı dönemde edebiyat, zarafet, güzellik ve şiir ile öne çıktığını dile getirmiştir. Hafsa'nın, hızlı düşünüp bunu kaleme dökme yeteneğinin olduğunu belirtmiştir. Bu özellikleri ile diğer şairlerden farklı olduğunu vurgulamıştır.¹⁴²

Yine ez-Ziriklî Hafsa hakkında şunları söylemiştir:

“*Hafsa, özgür Gırnata soyundan gelmiştir. Güzellik ve zenginliğiyle nam salmıştır. O, edebiyatçı ve şairdir. Dönemin entelektüelleri ve düşünürleri tarafından ilgi görmüştür. Muvahhid sultanı Abdülmü'min de Hafsa hakkında birtakım şeyler*

¹³⁷ Ahmed Halil Cum'a, *Nisâ mine 'l-Endeliüs* (Beyrut: el-Yemâme', 2001), 209-227.

¹³⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 1/31.

¹³⁹ İbn Dihye, *el-Mutrib*, 10.

¹⁴⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Sılatü's-sıla*, 3/459.

¹⁴¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/264.

¹⁴² Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/264.

duymuştur. Hafsa'nın büyüleyici bir güzelliğinin olduğundan ve edebiyatıyla öne çıktığından bahsetmiştir."¹⁴³

İbn Saîd el-Mağribî (öl. 685/1286), Hafsa'yı tanıtarak, onun hazır cevap bir şair olduğunu belirtmiştir. Mağribî'ye göre Hafsa, hızlı şiir yazıp, irticâlen söyleyebilen yetenekli bir şairdir. Bunun yanı sıra soylu bir kişiliğe de sahiptir.¹⁴⁴

Lisânüddin İbnü'l-Hâtîb (öl. 776/ 1374-75), *el-İhatâ* adlı eserinde Hafsa'nın, Gırnata halkı arasında benzersiz bir kişiliğe sahip olduğuna dikkat çekmiştir. *el-İhatâ*'da Hafsa; zarafet, güzellik, cüretkarlık ve edebi kişiliği ile farklı bir şairdir. *el-İhatâ* 'da da Hafsa'nın hızlı şiir yazma yeteneğine değinilmiştir. Bu yeteneği ile ilgili olarak bir anekdot yer almıştır. Bu anekdot hem *el-İhatâ*'da hem de *Nefhut-tib*'da¹⁴⁵ geçmektedir. Bir gün Hafsa'nın yanına Gırnatalı bir kadın gelerek ondan kendi el yazısıyla bir şeyler yazmasını istemiştir. Hafsa, kadına kendi el yazısıyla irticâlen bir şiir yazmıştır.¹⁴⁶ [Basît]

يا ربة الحسن بل يا ربة الكرم غصبي جفونك عما خطه قلبي

تصفحيه بلحظ الود مئمة لا تخفلي برديء الخط والكلم

“Ey güzelliğin kraliçesi bilakis cömertliğin kraliçesi, Kalemimin yazdıklarına bakma, aldırış etme, Lütufta bulun da samimi bir gözle incele yazdıklarımı, kötü el yazı ve cümlelerimi dikkate alma.”

2.2.2. Hafsa ile Karşılaştırılan Kadın Şairler

Şair Hafsa, güzelliği, zarafeti, zekâsı, üstün kültürel birikimi ve cesareti ile çağının en üstün kadın şairlerinden sayılmıştır.¹⁴⁷ Bu sebeple bazı kadın şairlerle de kıyaslanmıştır.

Hafsa sahip olduğu tabiat ve taşıdığı kişilik özellikleri bakımından Vellâde bint el-Müstekfi'ye benzetilirken, *Nefhu't-tib*'da ise güzellik bakımından Bağdatlı Selmâ bint

¹⁴³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/264.

¹⁴⁴ Mağribî, *Râyâtü'l-müberraizîn*, 161.

¹⁴⁵ Makkarî, *Nefhu't-tib*, 4/177.

¹⁴⁶ İbnü'l-Hâtîb, *el-İhâta*, 277.

¹⁴⁷ Muhammed Muntasır er-Reysûnî, *eş-Şi'ru'n-nisevî fi'l-Endelüs* nşr. Abdullah Kennûn (Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, 1978), 119.

el-Karâtisî'ye benzemektedir. Öncelikle Vellâde ile benzerlik ve farklılıklarına değineceğiz. Daha sonra Selmâ ile benzerliklerini inceleyeceğiz.

Vellâde, şairlik yeteneği yanında soylu ve zengin bir aileden gelmiştir. Kültürlü ve güzel bir hanımdır. Hafsa da güzelliği ile bilinmiş ve aristokrat sınıfına mensuptur. Vellâde, İbn Zeydun adlı bir vezire aşıkken Hafsa da devletin üst tabakasından Ebu Cafer b. Said'i sevmiştir. Vellâde hayatı boyunca evlenmemiştir. Hafsa da bekar olarak yaşamıştır.

Bu iki kadın şair arasındaki tutum farkları Hafsa 'nın şahsiyetinin anlaşılması için önemlidir. Çünkü her iki şair, şiirlerine sevgililerini konu edinmişlerdir. Bu bağlamda bazı çıkarımlar yapılmıştır. Vellâde, vezir İbn Zeydûn felakete uğradıktan sonra onu çirkin ve kötü sıfatlarla anmıştır. Hafsa ise sevgilisi Ebû Cafer öldürüldükten sonra onun yasını tutmuş, karalar bağlamıştır. Sevdiğinin ölümünden sonra yas tuttuğu için tehditlere maruz kalarak vatanını terk etmiştir.¹⁴⁸

Hafsa, yaşadığı dönemde Gırnata'nın asil ve ünlü kadın şairlerinden biridir. Fakat modern dönemde Vellâde bint Müstekfi kadar ünlenmemiş ve dikkat çekmemiştir. Çünkü prenses bir kadın şair olan Vellâde, soyundan dolayı daha fazla ön plana çıkmıştır. Hafsa, sultanlar veya prensesler soyundan gelmemiştir. Bu sebeple Vellâde gibi ön plana çıkmadığı anlaşılabılır. Ama Hafsa de kendi döneminde büyük bir etki yaratmıştır. Hatta diğer kadın şairleri geride bırakmış ve onların ötesine geçmiştir. Tarihçiler ve araştırmacıların Hafsa'nın Vellâde'den daha yetenekli bir şair olduğu konusunda hemfikirdir. Yazılan eserlerde bu durumu kanıtlar niteliktedir.¹⁴⁹

Genellikle Hafsa, diğer kadın şairlere benzetilirken sadece Vellâde'den bahsedilir. Fakat *Nefhu't-tîb*'da güzelliği ile nam Bağdatlı Selmâ bint el-Karâtisî'ye benzetilmiştir. Hafsa'nın nazmettiği bazı beyitler, güzelliğini öven Selmâ'nın bazı beyitlerine benzemektedir. Selmâ'nın güzelliğini övdüğü beyitleri Emiru'l-Mü'minîn el-Müktefi'ye gitmiştir. Beyitlerini duyan el-Müktefi; onun söyledikleri bu sıfatlarını doğruluyor mu diye sormuştur. Yanındakiler onun sıfatları, beyitlerinde söylediklerinden daha güzel demişlerdir. O iffetli midir diye sormuş, onlarda ona Selmâ, insanların en iffetlisidir demişlerdir. Bunun üzerine el-Müktefi, Selmâ'ya çok para göndermiş ve bu para ile güzelliğini korumaya çalışsın demiştir.¹⁵⁰

Hafsa'da Selmâ gibi güzelliğinin farkındadır. O da Selmâ gibi kendi güzelliğini öven

¹⁴⁸ Hindî, *Eşher şâiratu'l-hubb*, 82.

¹⁴⁹ Hindî, *Eşher şâiratu'l-hubb*, 82-83.

¹⁵⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/171.

beyitler yazmıştır. Söz konusu beyitleri sevgilisi Ebû Cafer’e yollamıştır.¹⁵¹ Şiirlerini ele alacağımız ikinci bölümde bu şiirini ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz.

---

¹⁵¹ Makkari, *Nefhu 't-tîb*, 4/179.

3. İKİNCİ BÖLÜM

3.1.Şiirleri

Hafsa'nın şiirleri ile ilgili literatür taraması yaptığımızda derlenmiş bir divanı olduğuna rastlamadık. Şairin hayatını ele alıp, şiirlerini derleyen Fransız yazar Louis di Giacomo tarafından bir eser kaleme alınmıştır. Yazar, *Une poétesse grenadine du temps des Almohades: Hafsa bint al Hajj* adlı eserinin sonunda *el-Bekâyâ 'l- Muhâllasa min eş'âri Hafsa* başlığı ile klasik eserlerde yer alan parçalar halindeki yetmiş bir beyti toplanmıştır.¹⁵²

Endülüs tarihi ile ilgili kaynaklarımızdan olan el-Makkarî'nin, *Nefhu't-tîb* adlı eserinde Hafsa ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Eserde Hafsa'nın şiirleri ve Ebu Cafer ile olan aşkı anlatılmıştır.¹⁵³ el-Makkarî'nin eseri bizim için kıymetlidir. Çünkü *Nefhu't-tîb* 'da Hafsa anlatırken şiirleri, yaşadığı olaylar eşliğinde incelenmiştir. Eserde Hafsa'nın hayatı bir hikaye şeklinde sunulmuştur. Yaşadığı olaylar ve şiirleri birbirinden bağımsız olarak değil bir bütün halindedir. Bu sebeple Hafsa'nın şiirlerini tasnif edip yorumlarken el-Makkarî'den istifade etmeye çalıştık.

Hafsa ile ilgili yurt dışında yapılan çalışmalar da şiirlerini yorumlarken bize kaynaklık etmiştir. Grand Valley State Üniversitesi'nden Majd al-Mallâh'ın *Voice and Power: Hafsa bint al-Hajj and the Poetics of Women in Al-Andalus* adlı makalesinden yararlanılmıştır.

Ayrıca 2022 yılında Harran Üniversitesi'nde *Endülüs Dönemi'nde Gazel* başlığıyla Hafsa er-Rekûniyye ile Ebû Cafer arasındaki gazelleri ele alan bir yüksek lisans tezinden de istifade edilmiştir.

Hafsa'nın şiir yazma ve besteleme konusunda büyük bir yeteneği vardır. Özellikle şiirleri, derin bir lirizm ve farklı anlamlar çağrıştırmaktadır. O, şiirlerinde duygusal değişimini açık bir şekilde nazmetmiştir. Bu nedenle Hafsa'nın kişiliği ile şiirleri birbirinden ayrılmaz bir bütün halindedir. Onu diğer kadın şairlerden farklı kılan ise edebi birikimini sanatıyla yani şiirleriyle konuşturmasıdır.

Bu bölümde Hafsa'nın şiirlerini tasnif edip, detaylı bir şekilde inceleyeceğiz. Hafsa; gazel, mersiye, hiciv, fahriyye ve methiye türünde şiirler yazmıştır. Nazmettiği şiir

¹⁵² Louis di Giacomo, *Une poétesse grenadine du temps des Almohades: Hafsa bint al-Hajj* (Paris: b.y., 1949), 95-101.

¹⁵³ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/171-181.

türleri arasında en çok gazel türü ön plana çıkmıştır. Çünkü en fazla yazdığı türün gazel olduğunu söylemek mümkündür.

3.1.1. Gazel

Gazel kelimesi sözlükte “Kadınlarla sevgi üzerine söyleşmek veya kadınlara olan aşkı ve güzel duyguları şiire aktararak onlarla sohbet etme sanatı” anlamına gelmektedir.¹⁵⁴ Bilhassa kadın, aşk, şarap, güzellik ve tabiat tasviri gibi konuları ele alan belirli formdaki küçük şiirlere gazel denmektedir. Fakat bu tanım tartışmalıdır. Nitekim Ebu'l-Ferec el-İsfehâni'ye göre Arap edebiyatında gazel diye bir şiir formu yoktur. Sadece aşk ve kadından bahseden kaside şeklinde şiirler vardır.¹⁵⁵

Arap edebiyatının en eski ve en çok kullanılan şiir sanatlarından biri gazeldir. Çünkü gazel insanoğlunun karşı cinse duyduğu hissi yakınlığı en güzel aktaran türdür. Zira şairler, yaşadıkları aşkı ve hasreti dile getirirken sadece o andaki duyguyu şiirlerine dökmemişlerdir. Kendilerinden sonraki nesillere de aşklarını ve özlemlerini ne kadar büyük bir tutkuyla yaşadıklarını aktarmışlardır.¹⁵⁶

Arap edebiyatında gazel türünde şiirler söyleyen ilk şairin İmru'l-Kays (öl. 530) olduğu dile getirilir. İmru'l-Kays, sevgilisinin terk ettiği evin kalıntılarına bakarak şiirler söylemiştir. O, sevgilisinin hatıralarını gözünde canlandırıp göz yaşı dökmüştür. Böylece sevdiğine olan özlemi ve aşkı şiirine aktarmıştır. Aşk şiirleriyle meşhur olan bir diğer şair ise Meymûn b. Kays el-A'sâ (öl. 629)'dır. O da İmru'l-Kays gibi aşkını ve hasretini derin bir şekilde yaşayıp şiirlerine konu edinmiştir.¹⁵⁷

Gazel türü, Cahiliye Dönemi'nin ardından İslami Dönem ile devam etmiştir. İslamiyet'in kabulü ile aşk şiiri söylemenin yerini Hz. Peygamber'i öven şiirler almıştır. Sadru'l-İslam ve Dört Halife Dönemi'nde aşk konulu şiirler yasaklanmış, kadınlara müstehcen şiirler söylenmesi hoş karşılanmamıştır. Bu yasaklara aykırı davrananlar farklı cezalara çarptırılmıştır. Cahiliye dönemindeki gazel şairleri, şiirlerinde tabiat ve aşkı harmanlamışlardır. Şairler, şiirlerinde tabiat unsuru olan çölü arka fon olarak kullanılmıştır. Bu dönemdeki şairler, yapılan tasvirin yapay olmamasına ve gerçeği

¹⁵⁴ Halûk İpekten, “Gazel” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 1 Nisan 2023).

¹⁵⁵ Nihad Çetin, *Eski Arap Şiiri*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2021), 75.

¹⁵⁶ Sirâceddîn Muhammed, *el-Ğazel: fi'ş-şi'ri'l-Arabî*, (Beyrut: Dâru'r-Râtib el-Cami'iyye', 2000), 6-7.

¹⁵⁷ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 75.

yansıtmaya özen göstermişlerdir. Böylece gördükleri canlı veya cansız her türlü nesneyi, duyguyu şiirlerine aktarmışlardır.¹⁵⁸

Emevî Dönemi'ne bakıldığında önceki dönemin aksine kadın, aşk, şarap konulu şiirler tekrar konu edinilmeye başlanmıştır. Şairler rahatlıkla aşk konulu şiirler söylemişlerdir. Bunun siyasi bir sebebi vardır. Çünkü aşk ve şarap şairi olan halifeler, halkın sevgisini kazanıp uzun süre iktidarda kalmışlardır. Emevî Dönemi'nde gazel müstakil bir şiir haline gelmiştir. Bu dönemin en çarpıcı örneklerinden biri Emevî halifesi Yezid b. Muaviye'dir. Daha sonra meşhur aşk şairleri el-Ahtâl (öl. 710), Ferezdak (öl. 114/732) ve Ömer b. Ebî Rebîa (öl. 93/711) gelmektedir.¹⁵⁹

Gazel, Emevî Dönemi'nde ikiye ayrılmıştır. Bunlar; 'Uzrî (Saf- iffetli) ve Hadarî (fâhiş) gazellerdir.¹⁶⁰

3.1.1.1. 'Uzrî Gazel (Saf-İffetli)

Yemen'in 'Uzra kabilesine nisbet edildiği için 'Uzrî kelimesiyle isimlendirilmiştir. Kabile erkeklerinin iffetli olmasından dolayı bu isim verilmiştir.¹⁶¹ Şairler bu türde şiirler yazarken sevgilinin fiziksel ve şehvet uyandıracak özelliklerini dile getirmekten imtina etmişlerdir. Sevgiliden uzak kalmanın verdiği acıyı, özlemi ve hasreti en naif duygularla ifade etmeye çalışmışlardır. 'Uzrî gazelin en önemli özelliği, tek bir sevgiliye aşık olmak ve ondan uzak kalmaktır.¹⁶²

3.1.1.2. Hadarî Gazel (Fâhiş)

Bu gazel türünde yazan şairler birden fazla sevgili edinmişlerdir. Sevgilinin fiziksel özelliklerini ve saklı güzelliklerini açık bir şekilde dile getirmekten çekinmemişlerdir. Ayrıca birden fazla sevgili edindikleri için gururlanmışlardır.¹⁶³

Abbasî Dönemi'ne gelindiğinde halkın refah seviyesi yükselmiş, eğlence ve zevke düşkünlük kendini şiirde de göstermiştir. Gazel türü bu dönemde önemli bir gelişme

¹⁵⁸ Mustafa Çınar, *Arap Şiirinde Ravdiyyat ve es-Sanavberi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 2-3.

¹⁵⁹ Mişel Âsî, *eş-Şi'r ve 'l-bi'e fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü't-Ticârî, 1970), 52, Dayf, *Asru'd-duvel*, 8/296.

¹⁶⁰ Dayf, *Asru'd-duvel*, 8/256.

¹⁶¹ İkbâl Bereke', *el-Hubb fî sadru'l-İslâm* (Kahire: Dâr'un-Kabâ', 1998), 35.

¹⁶² Salâh İd', *el-Ğazel el-'Uzrî* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1993), 58-60.

¹⁶³ Abdülfettah Akın, *Endülüs Arap Şiirinde Gazel* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 41.

göstermiştir. Ancak bu gelişmeyle beraber İslam dini zayıflamış, halk dünya hayatına meyletmiştir. Gazel türü, bu dönemde farklı bir noktaya evrilmiştir. Özellikle erkek şairler başka bir erkeğe aşk içerikli şiirler yazmışlardır. Abbasî Dönemi'nde bu türde şiir yazan şairlerden biri Ebû Nüvâs (öl. 198/813)'tır.¹⁶⁴

Endülüs Dönemi'nde Arap edebiyatı ve şiir kendine uygun bir ortam bulmuştur. Endülüs'te gazel türünün gelişiminin iki temel nedeni bulunmaktadır. İlk olarak halkın çalgılı, kadınlı ve şaraplı ortamlarının olmasıdır. Diğer ise Endülüs'ün doğa harikası bahçeleri, tabii güzellikleridir.¹⁶⁵ Endülüs, gazel türünün gelişimi için en elverişli yer olmuştur. Tabiatın güzelliği ile sevgiliye duyulan aşk aynı anda ortaya çıkmıştır. Şairler sevdikleri kadınlara olan aşklarını mekanla birleştirerek dile getirmişlerdir. Bu romantik atmosfer içinde, şairler duygu ve düşüncelerini rahatça dile getirmişlerdir. Belirtilen özellikler ile Endülüs'te gazel türü doğudaki gazel türünden farklıdır. Doğudaki gazelde hayali tasvirler ağırlıkta iken Endülüs gazeline hem duygusal hem de fiziksel özellikler ön plana çıkmıştır.¹⁶⁶

Hafsa'nın Ebû Cafer ile yaşadığı aşk, şiirlerini anlamamız açısından önemlidir. Özellikle yazdığı şiir türlerinin hemen hepsinde Ebû Cafer'in etkisi görülmektedir. Bu nedenle öncelikle Ebû Cafer ile yaşadığı aşkın şiirini nasıl etkilediğine bakacağız. Ardından gazellerini ele alacağız.

Hafsa, ömrünün büyük bir kısmını Gırnata 'da geçirmiştir. Gırnata'da tanınan asil bir kadındı. Abdülmü'min b. Ali'nin sarayında öğretmenlik yaparken vezir ve şair Ebû Cafer b. Saîd ile tanışmıştır. Ebû Cafer b. Saîd, tıpkı Hafsa gibi asil ve soylu bir aileden geliyordu. Ebû Cafer, şehrin aristokrat ailelerinden sayılan Benî Saide'ye mensuptu. Yaşadığı dönemde bilim, kültür, zenginlik ve soy bakımından Gırnata'da meşhurdur.¹⁶⁷ Hafsa, tıpkı kendi gibi biriyle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma aralarında büyük bir muhabbete dönüşmüştür.

Ebû Cafer, Hafsa'ya sadece güzellik bakımından aşık değildi. Ebû Cafer, Hafsa'nın soyuna, zarafetine, zekasına ve şiir yazma yeteneğine¹⁶⁸ aşık olmuştur. Hafsa da Ebû Cafer'in soylu ve edebiyatçı kişiliğine gönlünü kaptırmıştır. Hafsa'nın Ebû Cafer ile yaşadığı aşk onun şiirlerini yazmasındaki en temel ve etkili faktörlerdendir. Hafsa'nın şiirsel birikimini bu aşktan doğan eserler meydana getirmiştir.

¹⁶⁴ Muhammed, *el-Gâzel fi 'ş-şi'ri'l-Arabî*, 44-45.

¹⁶⁵ Âsî, *eş-Şi'r ve 'l-bi'e fi 'l-Endelus*, 109.

¹⁶⁶ Âsî, *eş-Şi'r ve 'l-bi'e fi 'l-Endelus*, 172.

¹⁶⁷ Hindî, *Eşher şâiratu'l-hubb*, 82.

¹⁶⁸ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/277.

Hafsa ile Ebû Cafer arasındaki aşk, şair Vellâde ile İbn Zeydûn'un ilişkisine benzeyen bir aşktı. İkili, bu aşk ile öne çıkarak, zamanla Gırnâta'da meşhur bir aşk hikayesi haline gelmiştir. Aşklarının başlangıcıyla ilgili net bir bilgi olmasa da Endülüs ve Mağrib'te hızla yayılmıştır. Nitekim Muvahhid döneminin şiire ve şaire olan olumlu bakış açısı edebi ürünlerinin artmasına uygun bir zemin oluşturmuştur.

Hafsa'nın Ebû Cafer ile yaşadığı aşk, sanatsal çalışmalarını ve edebi alandaki varlığını etkilemiştir. Şiirinin ana temasını da Ebû Cafer'e duyduğu aşk oluşturmuştur.¹⁶⁹

Hafsa, şiirlerini yazıp Ebû Cafer'e göndermiştir. Bu şiirler Hafsa ile Ebû Cafer arasında bir süre gidip gelmiştir. Makkarî bu konu hakkında, Hafsa ile Ebû Cafer'in güvercinler gibi mektuplaştığına dikkat çekmiştir.¹⁷⁰ Onun nazmettiği gazellerin tümü Ebû Cafer içindir. Klasik eserlerde sadece Hafsa'nın Ebû Cafer'e olan hissi yakınlığından bahsedilmemiştir. Ebû Cafer'in, Hafsa'ya olan derin tutkusuna da değinilmiştir. Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229) *Mu'cemuuü'l-üdebâ* adlı eserinde Ebû Cafer'in Hafsa'ya aşık bir adam olduğunu söylemiştir. Hamevî, Ebû Cafer'in Hafsa'ya sürekli artan tutkusu olduğunu ifade etmiştir. Böylece bu iki sevgilinin mektuplaştıklarını belirtmiştir.¹⁷¹

Hafsa'nın şiirlerini anlamamız için Ebû Cafer'in yanı sıra şairliği ile ünlü Muvahhid sultanı Abdülmü'min'in oğlu Ebû Saîd Osman'dan bahsetmek gerekir. Çünkü Hafsa'nın ismi Ebû Cafer ve Ebû Saîd Osman ile özleşmiştir. Ebû Saîd, edebiyata ve sanata düşkün bir sultandı. Şairane yeteneğiyle meşhur olan Ebû Cafer'i sarayına vezir olarak atamıştır.¹⁷² Fakat hem veziri Ebû Câfer hem de kendisi aynı kadına aşık olmuşlardır. Fakat Ebû Saîd, bu aşkta talihsiz olan taraftır. Çünkü Hafsa'nın gönlü her zaman Ebû Cafer'de olmuştur.

Muvahhid sultanı Ebû Saîd, Ebû Cafer'in ölümünün müsebbibi olmuştur. Çünkü Ebû Cafer ile Ebû Saîd siyasi nedenlerden dolayı sürtüşmüşlerdir. Aralarındaki husumetin sebebi ise yine Hafsa'ya duydukları aşktır. Bu sürtüşme Ebû Cafer'in ölümü ile sonuçlanmıştır.

Ebû Cafer ile Ebû Saîd arasındaki söz konusu olay şu şekilde cereyan etmiştir. Ebû Saîd'e, Said oğlu Abdülmelik biat etmiştir. Ardından Abdülmelik Gırnata valisi olmuştur. Ebû Saîd, Abdülmelik için halktan bir katip talep etmiştir. Abdülmelik'e katiplik için soylu ve edip Ebû Cafer önerilmiştir. Fakat Ebû Cafer bu isteklerini geri

¹⁶⁹ Reysûnî, *eş-Şi'ru'n-nisevî fî'l-Endelüs*, 119-120.

¹⁷⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/178.

¹⁷¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ* thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Garbu'l-İslâmî, 1993), 3/1183.

¹⁷² İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/88-89.

çevirmiştir. Ebû Saîd'in talebini kabul etmeyen Ebû Cafer, arkadaşlarıyla sarhoş olduğu bir gecenin sabahında uzun bir şiir okumuştur. Şiirinin son iki beytinde Ebû Saîd'e başkaldırdığını ve biat etmeyeceğini açıkça dile getirmiştir. Bu şiiri duyanlar hemen Ebû Saîd'e durumu iletmışlerdir. Ebû Saîd ise Ebû Cafer'i kötü bir şekilde azledip Malaka'da aç bırakarak ölüme mahkum etmiştir.¹⁷³

Hafsa ile Ebû Cafer aşkı sadece belli bir edebi birikimi ortaya çıkarmamıştır. Hafsa, yaşadığı ilişki ve yazdığı şiirleri ile Endülüs kadınının sesi olmuştur. Çünkü o, kadınların mahrem, ayıp karşılanan istek ve arzularını şiiriyle aktarmaktan çekinmemiştir. Hafsa'nın şiirleri dönemin kadınına ışık tutmuştur. Kendisinin ve çağdaşı olduğu kadınların iç dünyasındaki çalkantıları bize yansıtmıştır.

Hicri altıncı yüzyılda gazeller, Endülüs kadının iç dünyasını en iyi ifade eden formlardan biri olmuştur. Hafsa da duygularını açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Gazelleriyle meşhur olan Hafsa, Endülüs kadını toplumsal kalıpların ve dogmatik düşüncelerin dışına çıkarmıştır. O, gelenek göreneklerin, adetlerin ve hayatın baskısına karşı durmuştur. Bu sebeple Endülüs'te kadın şairler arasında gazel türünün en meşhur ve en cüretkâr şairlerinden sayılmıştır.

Hafsa'nın gazelleri tür bakımından incelendiğinde her iki türde de yazdığı görülmektedir. Fakat daha çok Uzrî (İffetli) gazel türünde yazmıştır. Çünkü sevgilisi Ebu Câfer'e ithafen yazdığı şiirlerinde müstehcen kelimeler kullanmamıştır. Tek bir sevgiliye aşık olması, aşk, heyecan, tutku ve kıskançlık gibi duygularını ifade ederken kelimelerini özenle seçmesi şiirlerini bu türden kılmıştır.¹⁷⁴ Ancak Hadarî gazel türünde yazdığı şiirleri de vardır. Bu şiirlerini yazarken cüretkar davranmıştır. Söz konusu şiirlerinden biri budur: [Tavîl]

ثَنَائِي عَلَى تِلْكَ الثَّنَايَا لِأَنِّي أَقُولُ عَلَى عِلْمٍ وَأَنْطِقُ عَنْ حَبَرٍ

وَأَنْصِفُهَا لَا أَكْذِبُ اللَّهَ أَنِّي رَشَفْتُ بِهَا رِيْقًا أَلَذَّ مِنَ الْخُمْرِ¹⁷⁵

“Benim övgüm şu güzel dudaklarıdır, bilgime ve tecrübeye dayanarak söyleyeyim ki onlara karşı insafli olup, Allah’a yalan söylemeyeyim, şaraptan daha lezzetli bir tükürük yudumladım.”

¹⁷³ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/180.

¹⁷⁴ Yunûs Hâşim Mecîd, “Meânî el-Gazel i'nde Şâirât el-Endelus” *Mecelletu'l-Feth* 24 (2005), 9.

¹⁷⁵ Giacomo, *Hafsa bint al-Hajj*, 95.

Şairlerin en çok benzetme yaptıkları unsurlardan biri sevgilinin dudaklarını şaraba benzetmektir. Hafsa da bunu kullanmıştır. Sadece şaraba benzetmekle kalmamış, sevgilinin tükürüğünü en güzel şaraplardan üstün kılmıştır. Şairin önce kendini övmesi ardından sevgiliyi övmesi de bu karşılaştırma seviyesini ikiye katlamıştır. Burada mecazi anlamda kullanılan kelimeler de vardır. Dudak kelimesi ile sevgilinin varlığına, tükürük ile de ağzından dökülen sözler vurgu yapılmıştır. Beyitlerde Ebû Cafer'in dudaklarının güzelliği methedilirken Hadâri gazel türünde yazılmıştır. Aşk ve şarap konulu şiirlere örnektir.

Hafsa, Ebû Cafer ile birlikteliğini, işlediği günahı Allah'tan ve çevresindeki insanlardan gizlemeyip açıkça ifade etmiştir. Bunun yanı sıra, sıradan bir aşk şiirinin sınırlarını aşarak geleneksel normları zorlayan özgürlük ve cesaret örneği sunmuştur.

Bir başka şiirinde Hafsa'nın kadın ve erkek ilişkilerine farklı bir bakış açısı getirdiğini görmekteyiz. Klasik şiirlerde kadın her daim peşinden koşulan ulaşılamayan ve nazlanan taraftır. Fakat Hafsa, sevgilisi Ebû Cafer'e olan arzusunu ve isteğini nazlanmadan cesurca dile getirmiştir. Ulaşılamayan olanın Ebû Cafer olduğunu göstermiştir. [Vâfir]

أزورك أم تزور فإن قلبي إلى ما تشتهي أبداً يميل
فَتَعْرِ مَوْرِدَ عَذْبٍ زُلَالٍ وَفَرَعُ دُؤَابَتِي ظَلِيلٍ
وَقَدْ أَمَلْتُ أَنْ تَظْمَأَ وَتَضْحَى إِذَا وَافَى إِلَيْكَ بِيِ الْمَقِيلُ
فَعَجَّلَ بِالْجَوَابِ فَمَا جَمِيلُ إِبَاؤُكَ عَنْ بُئِينَةٍ يَا جَمِيلُ

*“Sana mı geleyim, sen mi bana gelirsın, zira kalbim senin arzuladığına meyleder. Dudaklarım gül açmış saf zülal su gibi, saç örgülerim gölge veren (serin) bir ağaçtır. Susayıp öğle zamanı uykun geldiğinde beklemiştim. Acele cevap gönder, ey Cemîl, Büseyne'yi istememen hiç hoş değildir.”*¹⁷⁶

Bu beyitler Hafsa'nın, şiir yazmadaki ustalığını konuştuğu şiirlerindendir. Nitekim şiirindeki derin anlam katmanlarıyla, zengin kelimeleriyle ve ifade gücüyle dikkat çekmiştir.

¹⁷⁶ Giacomo, *Hafsa bint al-Hajj*, 95.

Şiirde geçen تظماً (susama) ile تضحى (kuşluk vakti, sabahtan öğlene kadarki vakit) şiire ayrı bir derinlik katmıştır. Çünkü şiirde Tâhâ Sûresi 119. ayete bir atıfta bulunulmuştur.

Nitekim şiirdeki kelimelerin geçtiği ayet şöyledir: وَأَنْتَ لَا تَظْمُوا فِيهَا وَلَا تَضْحَى

“Orada ne susuzluk çekersin ne de güneş altında kalırsın.”¹⁷⁷ Ayetteki susuzluk ve güneş altında kalma kelimelerinin Hafsa’nın şiirinde geçmesi tesadüf değildir. Hafsa, söz konusu ayeti bilip, şiirinde bilinçli bir şekilde kullanmıştır. Çünkü bu beyitlerde kendinden bir cennet yarattığını ve Ebû Cafer’in onunla yaşayacağı cennetinde susuzluk ve sıcaklık çekmeyeceğini anlatmıştır.¹⁷⁸

Şiirin ilk beytinde yer alan “Sana mı geleyim, sen mi bana gelirsın” ifadesinde Hafsa, açık sözlülükle sevdiğine yaklaşmıştır. Burada duygusal bir patlama yaşanmış ve Ebû Cafer’e olan hisler zirveye çıkmıştır. Şair Hafsa, kadınlık gururundan, asaletinden vazgeçip sevdiğine tek başına ziyarette bulunmak istemiştir. Ayrıca bu durumdan utanmamıştır.¹⁷⁹

Hafsa ile Ebû Cafer’in şiirdeki durumuna bakarak şunları da söyleyebiliriz: Âşık, her zaman sevgilinin peşinden koşan, maşuk da her zaman nazıyla vardır. Çünkü aşkın sevgisindeki büyüklük ve samimiyet ancak nazıyla ile sınıırısa açığa çıkar. Hafsa da sevdiğinin kaçışına anlam ararken samimi âşık olduğunu dile getirmeye çalışmıştır. Çünkü sevgilinin ayağına gitmek aşıklığın en belirgin özelliğidir.

Söz sanatları açısından bakıldığında Hafsa’nın bu beyitlerde bolca teşbih sanatından yararlandığı görülmektedir. O, dudaklarını tatlı bir su kaynağına, saçlarındaki örgüleri ise ağacın gölge veren dallarına benzetmiştir. Ayrıca yaşadıkları aşkı Emevî döneminin iki büyük aşığı olan Cemil ve Büseyne’nin aşklarına benzetmiştir.

Makkarî, *Nefhu’t-tîb* adlı eserinde Hafsa’nın bu şiirinden sonra Ebû Cafer’in kapısına gittiğini anlatmaktadır. Makkarî, bu hadiseyi eserinde uzun bir şiirsel anlatımla ele almıştır. Olay Ebû Cafer’in ağzıyla anlatılmıştır. Ebû Cafer, daha önce Hafsa gibi birine rastlamadığını belirtmiştir. Olay şu şekilde yaşanmıştır:

“Bir gün bir dost ile evimde muhabbet ediyorduk. Birden kapı çalındı. Cariyem kapıya kimin geldiğini öğrenmek için baktığında bir kadın kapıda durmuştu. Ona: Ne

¹⁷⁷ Kur’an Yolu, Tâhâ 20/119.

¹⁷⁸ Mecîd, “Meânî el-Gazel i’nde Şâirât el-Endelus”, 13.

¹⁷⁹ Mecîd, “Meânî el-Gazel i’nde Şâirât el-Endelus”, 13.

istersin? Diye sordu. Kadın: “Şu deri parçasını efendine ver.” Dedi. Deri parçasında şöyle yazıyordu: [Hafif]¹⁸⁰

زائر قد أتى بجيد الغزال   مطلع تحت جناحه للهِلال
بلحاظ من سحر بابل صيغت   ورُضاب يُقوّقُ بنت الدّوالي
يَفْضَحُ الورد ما حوى منه خُذْ   وكذا الثَّغر فاضحٌ للألي
ما ترى في دخوله بغد إذن   أو تراه لعارض في انفصال

“Boynu ceylan (güzelliğini) ortaya çıkaran bir ziyaretçi seni ziyarete gelmişti. Gecenin karanlığında hilalle görünen. Babil’in büyüünün şekillendirdiği bir yan bakışı var, (onun güzel) miski kırmızı üzüümünden üstündür. (Güzel) yanakları (kırmızının güzelliği) gülleri aşar ve dişleri inciye (güzelliğini) aşar. İzin istedikten sonra içeri girse ne düşünürsünüz, yoksa gitmeyi teklif ettiğini görüyor musunuz?”

Cariye Ebû Cafer’e Hafsa’nın şiirini vermiş. Ebû Cafer, kapıya gelenin Hafsa olduğunu anlamış ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

“Anladım ki gelen Hafsa idi. Hemen kapıya koşup, aşkın, edebiyatın ve güzelliğin şefaatchisi olan munis, zamansız, izinsiz ziyarete geleni karşıladım.”¹⁸¹

Şiire dönecek olursak Hafsa, beyitlerinde dünyanın yedi harikasından biri olan Babil Bahçeleri’ne atıfta bulunmuştur. “Babil büyüünün şekillendirdiği” diyerek ifade ettiği beyitte Babil Bahçeleri’nin büyüü ile bakışlarının güzelliğini anlatmak istemiştir. Teşbih yapılan bu beyitlerde, Hafsa’nın dünya görüşünü ve kültürel birikimini anlamak mümkündür. Bu entelektüel birikimini zarif detaylarla şiirlerine aktarmıştır.

Beyitlerde ziyaretçi olarak kendini tanımlayan Hafsa, kendi boynunu ceylanın ince boynuna benzetmiştir. Hafsa, gece çöküp etrafta kimse kalmadığında peçesini açmıştır. Peçenin altından ortaya çıkan yüz aydınlığını ise parlak bir hilale benzetmiştir. Canlı ve taze güllerin kırmızılığı ile yanaklarının pembeliğini anlatmıştır. Kendisinin güllerden daha güzel olduğunu belirtmiştir. Hafsa’ya göre onun teninin kokusu gül kokusundan daha güzeldir. Dudaklarını oynattığında görünen dişlerini ise istiridyenin içinden çıkan inciye benzetmiştir. Dudaklarını açtığında görünen dişlerini ise incilerin ortaya çıkmasına benzetmiştir. Eğer Ebû Cafer, Hafsa’yı kabul edip içeri girmesine izin verirse endamını, gizli ve açık tüm güzelliklerini göreceğini anlatmıştır.

¹⁸⁰ Makkari, *Nefhu’-t-tib*, 4/179.

¹⁸¹ Makkari, *Nefhu’-t-tib*, 4/179.

Hafsa'nın sadece bu şiirinde bile ne kadar cüretkar davrandığını görebiliriz. Hafsa, söz ve eylemi bir arada gerçekleştiren bir şairdir. Bir kadın olarak Ebû Cafer'in kapısına bilinçli ve her türlü riski göze alarak gitmiştir. Şiiri ve eylemiyle bu cesaretini kanıtlamıştır. Zira bu davranışıyla ayıplanabilir, hor görülebilir veya karşılık alamayabilirdi.

Aşk şiirlerinde genellikle erkek kadının peşinden koşmaktadır ve erkek acı çeker. Hafsa aşk şiirlerindeki kadın ve erkek rollerini tersine çevirmiştir. Ebû Cafer, Hafsa'nın peşinden koşup kapısına geleceğine Hafsa onun kapısına gitmiştir. Yine Ebû Cafer, Hafsa'nın eşsiz güzelliklerini şiirine konu edineceğine, Hafsa kendi güzelliklerini dile getirmiştir.¹⁸²

Geleneksel bakış açısına göre bu aşk Hafsa'nın zarafetini kaybedip, gururunu incitecek bir davranış olarak değerlendirilebilir. Çünkü kadın her ne kadar tutkulu bir aşık olup, duygularıyla oynansa dahi karşı cinse karşı bu duyguları gizlemelidir. Yani arzulayan değil arzulanan olmalıdır. Bu bakış açısı ikili ilişkilerdeki geleneksel anlayışı yansıtmaktadır. Kadın daima gizemini koruyup anlaşılmayan taraf olarak görülmelidir.¹⁸³ Ancak görüldüğü üzere Hafsa'nın ilişkisi bu türden bir ilişki değildir.

Ebû Cafer de Hafsa gibi şairdir. O, Hafsa'nın şairlik yeteneğinin altında kalmamıştır. Hafsa'ya kendi şiiriyle karşılık vermiştir. Nitekim Makkarî, Hafsa ile Ebû Cafer'in güvercinler gibi mektuplaştıklarından bahsetmiştir.¹⁸⁴

Ebû Cafer'in inceleyeceğimiz şiirinde, Hafsa ile bahçede geçirilen vakitler anlatılmıştır. Hafsa'nın gazelindeki bahçe unsurunu Ebû Cafer'de de görmekteyiz.

Hafsa ile Ebû Cafer, bir gece Gırnata'nın güneyinde yer alan meşhur bahçe *Havru'n Muemmel*'de buluşmuşlardır. Cennetten bir köşe olan bu bahçede çiçeklerin mis kokusu ile bir gece geçirmişlerdir. Hafsa ile Ebû Cafer ayrıldıktan sonra Ebû Cafer bu geceyi unutamamıştır. Hafsa'ya bahsi geçen geceyi anlatan bir şiir yazmıştır. Şiirde Ebû Cafer, Hafsa'yı o geceki gibi arzuladığından bahsetmiştir. Ebû Cafer'in şairliğini konuşturduğu beyitleri şöyledir: [Tavîl]¹⁸⁵

عَشِيَّةً وَّارَانَا بِحُورٍ مُؤَمَّلٍ	رعى الله ليلاً لم يَرُحْ بمَدَمٍ
إِذَا نَفَحَتْ هَبَّتْ بِرِيًّا الْقَرْنُفُلُ	وَقَدْ حَفَقَتْ مِنْ نَحْوِ نَجْدٍ أَرْجَبَةُ

¹⁸² al-Mallâh, "Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 25.

¹⁸³ Mecîd, "Meânî el-Gazel i'nde Şâirâtü'l-Endelus", 10.

¹⁸⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/178.

¹⁸⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/177.

وَعَزَّذَ قُمْرِيٍّ عَلَى الدَّوْحِ وَأَنْثَى
قَضِيبٌ مِنَ الرِّيحَانِ مِنْ فَوْقِ جَدْوَلٍ
يُرَى الرُّوضُ مَسْرُورًا بِمَا قَدْ بَدَّالَهُ
عِنَاقٌ وَضَمٌّ وَارْتِشَافٌ مُقَبَّلٌ

“Allah, Havrun Muemmel’de geçirdiğimiz unutulmayan geceyi esirgesin. Necid tarafından karanfil kokulu bir rüzgar esmişti o gece. Ağaçta bir kumru öttü, nehir üzerinde bir reyhan dalı alkışladı. Bahçe, üzerinde olan biten sarılma, kucaklaşma, öpüşme ve yudumlamalardan memnundu.”

Şiirdeki koku motifleri de ilgi çekicidir. Karanfil, reyhan hep baskın kokulu bitkilerdir. Ebû Cafer, Hafsa’nın baskın kişiliğini özellikle koku motifleriyle ve kendisine etkisiyle anlatmaya çalışmıştır.

Ebû Cafer’in şiirinde görüldüğü gibi Endülüslü şairler tabiat tasvirlerini şiirlerinde sıkça kullanmışlardır. Bunun iki ana sebebi vardır. Bu sebeplerden ilki Endülüs’ün fethinden sonra oluşan ortamla alakalıdır. Araplar, çöl yaşamından çıkıp Endülüs’ün bahçeleri, yeşil vadileri ve eşsiz deniziyle karşılaşınca tabiat tasviri ister istemez şiirlerine yansımıştır.¹⁸⁶ İkinci sebebi ise İbn Zeydûn (öl. 463/1071) gibi şairlerin sevgililerinden ayrı kaldıklarında teselliye tabiatta bulmalarıdır.¹⁸⁷

Cahiliye gazelindeki çöl unsuru Endülüs gazeline gelindiğinde yerini bahçe tasvirlerine bırakmıştır. Endülüslüler gazelde tabiat tasvirini çokça kullanmışlardır. Şairler, Endülüs’ün büyüleyici güzelliği karşısında tepkisiz kalamamışlardır. Endülüs’ün yeşilliği, bahçeleri, sarayları insanı adeta bu dünyadan alıp götürmüştür. Şairleri cezbeden bu ortam bir rüya alemindeymiş hissi uyandırmıştır. Tabiat tasvirlerine yer verilmesi, şiire ayrı bir çekicilik katmıştır. Ayrıca şairler teselliye tabiatta bulmuşlardır.

Hafsa’nın gazellerinde de tabiat tasvirini sıkça görmekteyiz. Ebû Cafer ile buluştukları bahçeden, o bahçeden gelen mis kokulardan, kuşlardan, çiçeklerden ve ağaç dallarından dahi bahsetmiştir.

Ebû Cafer’in yazdığı şiirin üzerine Hafsa, ona yine bir şiirle karşılık vermiştir. Ebû Cafer ile *Havru’n Muemmel*’de birlikte olduktan sonra şu beyitleri yazmıştır: [Tavîl]

188

لَعَمْرُكَ مَا سَرَّ الرِّيَاضُ بِوَصْلِنَا
وَلَكِنَّهُ أَبَدَى لَنَا الْغَلَّ وَالْحَسَدُ

¹⁸⁶ Dayf, *Asru’d-duvel*, 8/194.

¹⁸⁷ Ebû’l-Kâsım Muhammed Kerrû, *Şahsiyyâtun edebiyye mine’l-meşrik ve’l-mağrib* (Lübnan: Daru’l-Mektebetü’l-Hayât, 1966), 328-333.

¹⁸⁸ Makkari, *Nefhu’t-tîb*, 4/177-178.

ولا صَفَقَ النَّهْرُ اِرْتِاحًا لِقُرْبِنَا   ولا غَرَدَ الْقُمْرِيُّ إِلَّا لِمَا وَجَدَ
 فلا تَحْسَنَ الظَّنَّ الَّذِي أَنْتَ أَهْلُهُ   فما هو في كُلِّ الْمَوَاطِنِ بِالرَّشَدِ
 فما جَلْتُ هَذَا الْأُفُقَ أَبَدَى نُحْمَهُ   لأَمْرِ سَوَى كَيْمًا تَكُونُ لَنَا رِصْدَ

“Yemin ederim ki bahçe vuslatımızdan dolayı mesrur değildi. Aksine bizlere kin duyup haset etti. Ne ırmak yakınlaşmamızı alkışladı ne de kumru sadece gördükleri için öttü. Olduğun durum için hüsnü zanda bulunma, bu her yerde işe yaramaz. Şu ufuk dahi bizleri gözetlemek için yıldızlarını ortaya çıkardı.”

Hafsa asıl anlatmak istediğini bahçe, ırmak, kuş, yıldız gibi tabiat tasvirleriyle ince bir kalıba sokmuştur. Çünkü ona göre bahçenin içindeki ve etrafındaki tüm varlıklar yaşadıkları ilişkiye tanıklık etmiştir.

Hafsa, Ebû Cafer’in hislerine karşılık daha gerçekçi bir yol izlemiştir. Ona göre herkes onların aşkına şahit olmuştur. Hafsa, bu şiirinde cesur olduğunu göstermiştir. Aşkından dolayı tepki alacağını, beğenilmeyeceğini belki de tasvip edilemeyeceğini de belirtmiştir. Ebû Cafer’in iyi niyetli bakışının kendisinde olmadığını kendisinin daha realist baktığını söylemiştir.

Hafsa, Ebû Cafer’e bu şiiri hızlı bir şekilde yazıp göndermiştir. Şiirini hızlı yazmasının yanı sıra söz sanatlarında da yetenekli olduğunu görmek mümkündür.

Nitekim, şiirde Ebû Cafer’e bazı durumları söz sanatlarıyla anlatmaya çalışmıştır. Aşklarını gören düşmanlarına atıfta bulunmak için bahçe kelimesini kullanmıştır. Burada kişileştirme sanatından yararlanılmıştır. Bahçede Hafsa ile Ebû Cafer’in birlikteliğini gören düşmanın, onlara kin ve haset ettiğini dile getirmiştir. Çünkü Hafsa ile Ebû Cafer’in birlikteliklerinden hoşnut olmayan düşmanları vardır. Irmağın yakınlaşmalarını alkışlaması için teşhis yapılmıştır. Gökyüzündeki yıldızların kendilerini gözetlemesini ifade etmek için ise istiare sanatına başvurmuştur.

Hafsa’nın gazellerine baktığımızda kıskançlık konusunu ustalıkla ele aldığını görürüz. Ebû Cafer’e duyduğu kıskançlığını şu meşhur beyitlerle açıklamıştır: [Vâfir]¹⁸⁹

أَغَارُ عَلَيْكَ مِنْ عَيْنِي وَمِنِّي   وَمَنْكَ وَمِنْ زَمَانِكَ وَالْمَكَانِ
 وَلَوْ أَنِّي حَبَّاتُكَ فِي عَيُونِي   إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَا كَفَانِي

¹⁸⁹ Makkari, *Nefhu ’t-tîb*, 4/176.

“*Seni sana bakan her kişinin gözlerinden kıskanırım. Seni senden, zamandan ve mekandan kıskanırım. Seni gözlerimde kıyamete kadar saklasam da bu bile bana kâfi gelmez.*”

Hafsa yine olayları ve kişileri tersine çevirmiştir. Genellikle kıskanan tarafın erkek, kıskanılanın ise kadın olması beklenir. Yukarıdaki beyitlerde kadın, erkeğini kıskanmıştır. Hafsa Ebû Cafer’i o kadar kıskanmıştır ki, ona değen bakışların olmasından dahi rahatsız olmuştur. Ebû Cafer’i göz bebeğinde saklaması bile bu kıskançlığını söndürmeyecektir.

Hafsa, aşkını sadece dünya için düşünmez. Son mısırda “kıyamete kadar saklasam” derken aşkının ölüm sonrası da yaşamasını istemektedir.

Makkarî eserinde bu iki beytin Hafsa’ya ait olduğunu belirttikten sonra *والله تعالى*

أعلم “Doğrusunu Allah bilir.” Diyerek şiirin sonuna bir cümle eklemiştir.¹⁹⁰ Ona göre bu beyitlerin Hafsa’ya ait olup olmadığı şüphesi vardır. Fakat *Nefhu’t-tîb* adlı eser Endülüs ile ilgili kaynaklardan biri kabul edilmiştir. Hafsa’nın Ebû Cafer’le olan ilişkisi başka hiçbir klasik kaynakta bu kadar ayrıntılı ele alınmamıştır. Ayrıca birçok kaynakta Hafsa’nın bu şiiri yer almaktadır.

Daha önce Hafsa ile Ebû Cafer arasına giren üçüncü bir şahıs olduğundan bahsetmiştik. Bu kişi Muvahhid devletinin kurucusu sultan Abdülmü’min oğlu ve Gırnata valisi Ebû Saîd Osman¹⁹¹dı. Ebû Saîd de Hafsa’ya gönlünü kaptırmıştır. Ebû Saîd, Hafsa’yı sarayda cesurca şiir söyleyen bir kadın şair olarak görmüş ve ona aşk beslemeye başlamıştır. Fakat Hafsa, Ebû Saîd’in sevgisine karşılık vermemiştir. Ebû Saîd ise Hafsa’nın Ebû Cafer ile olan bu ilişkisine razı gelmeyip onların acı çekmelerini istemiştir. Bu sebeple Hafsa ile Ebû Cafer’in aşkı Ebû Cafer’in öldürülmesi ile sonuçlanmıştır.¹⁹² Ebû Saîd, Ebû Cafer’i öldürtmeden önce aşklarına engel olmak istemiştir. Bunun üzerine Hafsa ile Ebû Cafer belli bir süre görüşmemişlerdir. Ebû Saîd’den dolayı Hafsa, Ebû Cafer’i iki ay bekletmiştir. Bu süre zarfında Ebû Cafer ona özlem ve sitem dolu şu beyitleri yazmıştır:¹⁹³ [Müctes]

يا من أَجَانِبُ دِكْرٍ   إِسْمِهِ وَحَسْبِي عِلَامَةٌ

¹⁹⁰ Makkari, *Nefhu’t-tîb*, 4/176.

¹⁹¹ Makkari, *Nefhu’t-tîb*, 4/171.

¹⁹² Türkî Azzavî, *Mu’cem şairâtü’l-Endelüs* (Dımaşk: Daru’n-Nevadır, 2011), 142,152.

¹⁹³ Makkari, *Nefhu’t-tîb*, 4/173.

مَا أَنْ أَرَى الْوَعْدَ يُفْضَى وَالْعُمْرُ أَخْشَى أَنْصِرَامَهُ

الْيَوْمَ أَرْجُوكَ لَا أَنْ تَكُونَ لِي فِي الْقِيَامَةِ

لَوْ قَدْ بَصُرْتُ بِحَالِي وَاللَّيْلُ أَرْخَى ظِلَامَهُ

أَنُوحُ وَجَدًا وَشَوْقًا إِذْ تَسْتَرِيحُ الْحَمَامَةُ

صُبُّ أَطَالَ هَوَاهُ عَلَى الْحَبِيبِ عَرَامَهُ

لِمَنْ يَتِيهِ عَلَيْهِ وَلَا يَرُدُّ سَلَامَهُ

إِنْ لَمْ تُنِيلِي أَرْيَحِي فَالْيَأْسُ يَثْنِي زَمَامَهُ

“Adını anmaktan çekindiğim bana bir işaret gönder yeter. Ömrüm geçecek ve hala vaadinde durmadın. Bugün seni arzuluyorum, kıyamet günü değil... Halimi görsen gece etrafımı sardığında, güvercinlerin uyuduğu vakitte sana olan hasretimden ağıtlar yakıyorum... Sevgiliye olan aşk acısı çok uzadı. Onu (sevgiliyi) yitirdim ve selamını alamaz oldum. (selam) Vermesen de beni rahatlat, zira umutsuzluk yularını bükmeye başladı.”

Ebû Cafer’in, “Bugün seni arzuluyorum, kıyamet günü değil...” ifadesi Hafsa’nın “Seni gözlerimde kıyamete kadar saklasam da bu bile bana kâfi gelmez.” Mısralarına bir cevap niteliğindedir. Hafsa şiirinde kıyamet sonrasını da isterken Ebu Cafer, her âşıkta olduğu gibi sabırsızlık göstermiştir. Zira beyitlerden anlaşılacağı üzere Hafsa ile Ebû Cafer evli değillerdir ve toplumun tasvip etmediği yasak bir aşk yaşamışlardır. Ebû Cafer bu aşkın kötü bir sonla biteceğini ve birleşemeyeceklerini hissetmiştir. Ayrıca Ebû Cafer, çektiği aşk acısını, özlemini ve hasretini içinde yaşayıp kimseye gösterememiştir. Çünkü veziri olduğu saraydaki sultan ile aynı kadına aşıklardır.

Ebû Cafer, Hafsa’ya ilgi duymaya başladıktan sonra görüşmek istediğini dile getirmiştir. Fakat Hafsa onu reddetmiştir. Bu nedenle Hafsa’ya hitaben yazılan şiirlerinin hemen hepsinde muhatab ve gaib zamirlerini kullanmıştır. Ancak yukarıdaki şiirin son satırında kullanılan zamir değişmiş ve direkt Hafsa’ya hitap etmiştir. “Selam vermesen de beni rahatlat, zira umutsuzluk yularını bükmeye başladı.” Beyitlerinde genellemeler yaparak sesleniş sona ermiştir. Bu şiirdeki en önemli husus Hafsa’yı bir kadın olarak kabul etmesidir. Zira bu şiir, Hafsa’nın güçlü kişiliğinin kabulüdür.¹⁹⁴

¹⁹⁴ al-Mallâh, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 13.

Ebû Cafer'in şiirlerinde tıpkı Hafsa'nın şiirleri gibi aşk, hasret, derin bir hüznün ve umutsuzluk hakimdir. Ayrıca Ebû Cafer, ayrılıktan şikayet edip sevgili ile görüşmemekten dem vurmaktadır.¹⁹⁵

Hafsa, Ebû Cafer'in yukarıdaki sitem dolu şiirine hemen bir karşılık vermiştir. Kendisine gönderilen bir elçiyle aşağıda yer alan beyitleri yollamıştır.¹⁹⁶ [Müctes]

يا مدَّعي في هوى الحسَنِ والغرامِ الإمامَ
أتى قَرِيضُكَ لَكِنْ لَمْ أَرْضَ مِنْهُ نِظَامَ
أمدَّعي الحبِّ يَثْنِي يَأْسُ الحبيبِ زِمَامَ؟
ضَلَلْتُ كُلَّ ضَلَالٍ وَلَمْ تُفِدْكَ الرَّعَامَ
ما زِلْتُ تَصْحَبُ مُذْ كُنْتُ فِي السَّبَاقِ السَّلَامَ
حَتَّى عَثَرْتُ وَأُحْجِلْتُ بِافْتِضَاحِ السَّامَ
بالله في كلِّ وَقْتٍ يَبْدِي السَّحَابُ انْسِجَامَ
والزَّهْرُ فِي كُلِّ حِينٍ يَشُقُّ عَنْهُ كِمَامَ
لَوْ كُنْتُ تَعْلَمُ عُذْرِي كَفَقْتُ غَرْبَ الْمَلَامَ

“Ey güzellikte ve aşkta başkanlık iddia eden. Mektubun geldi fakat içeriğini beğenmedim. Aşkı iddia eden nasıl sevgiliden umudunu kesmeyi över? Çok yanlış yaptın ve (aşktaki) başkanlığın işe yaramadı. Başta yarışta iyi gidiyordun ancak umutsuzluğu ifşa edince utanç verici oldun. Vallahi her vakit bulutlar ahenk içinde olur, çiçekler ise her an örtüsünü yarabilir. Mazeretimi bilseydin sitem etmekten vazgeçerdin.”

“Aşkı iddia eden nasıl sevgiliden umudunu kesmeyi över.” sözleriyle Hafsa, aşığın güçlü ve sabırlı olması gerektiğini vurgular. Divan şiirinin en fazla kullanılan durumlarından biri de aşığın sabrına duyulan saygı ve verilen değeridir. Ebu Cafer bu konuda yetersiz kalmıştır.

Hafsa ile Ebû Cafer arasında geçen bu şiirsel atışma *Nefhu't-tib* dışında başka eserlerde yer almamaktadır. Bu çok şaşırtıcıdır çünkü Makkarî'nin Hafsa'yı ele alışının özünü oluşturur. Nitekim Hafsa'nın bu hadisesi ona ayrılan kısmın yarısını

¹⁹⁵ al-Mallâh, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 12-13.

¹⁹⁶ Makkari, *Nefhu't-tib*, 4/173.

oluşturmaktadır. Klasik kaynaklara baktığımızda bu olayı anlatan eser yoktur. Sadece Zeyneb Fewwâz'ın (öl. 1860/1914) *ed-Dürrü'l-mensûr fî tabakâti rabbati'l-hudûr* adlı Doğu ve Batı dünyasından 453 ünlü kadının biyografisini ele aldığı çağdaş eserinde geçmektedir.

Hafsa'nın Ebû Cafer'e yazdığı bu şiiri elimizdeki en uzun şiiridir. Ayrıca şiirsel söylem bakımından zengindir. Hafsa, sevgilisinin yazdığı şiirine aynı kafiye ve ölçü ile karşılık vermiştir. Fakat bu şiir Ebu Cafer'e güzel bir karşılık olarak yazılmamıştır. O, sevgilisinin düşüncelerine karşı geldiğini belirtmiştir. Öte yandan Ebû Cafer'in üstünlüğüne karşı bir itiraz vardır. Kendi aşkı ile Ebû Cafer'in aşkını rakip görmüştür.

Hafsa, şiirine Ebû Cafer'in aşkını sorgulayarak başlamıştır. Bu sorgulama şiirin şekli yapısına karşı da yapılmıştır. İkinci beyitte yer alan قريض ve نظام (şiir ve nazım) kelimeleri için birden fazla anlam yüklenmiştir. *أتى قريضك (şiirin geldi)* derken elçinin gelmesi için kullanıldığı anlaşılabilir. Fakat قريض kelimesinin farklı anlamları mevcuttur. İbn Manzûr'a (öl. 711/1311) göre mastar olan قرض kelimesi “insanın bir ödül (karşılık) almak için verdiği veya yaptığı şey” olarak tanımlanır.¹⁹⁷

Hafsa نظام kelimesi için ise şiirdeki genel kompozisyona atıfta bulunmuştur. Şiirdeki düzenini sorgulanmasını ister.

Üçüncü beyitte ise bu kez Ebû Cafer'in aşkını retorik bir sorgulamaya itmiştir. Çünkü Hafsa'ya göre aşıklar kendilerine her yerde ve her ortamda yer bulabilir. Ayrıca Ebû Cafer'in şiirsel yeteneğine yöneltilen bir eleştiri de vardır. Şiirine olan eleştiriye yüz yüze karşılaştıklarında dile getirmek istememiştir. Kalemle cevap vermeyi yeğlemiştir. Bu cevap verme şekli Hafsa'nın zekasını ve kaleminin gücünü göstermiştir.

Beşinci ve altıncı beyitlere geçildiğinde Ebû Cafer'in umutsuzluğuna atıfta bulunmuştur. Yedinci beyitte bulutların durumunu aşkların ve aşıkların inişli çıkışlı süreçlerine benzetmiştir. Son iki beyitte ise sevgilisini göremediği için özür ve bağışlanma dilemiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâr'un-Sadr, 1414), 7/217.

¹⁹⁸ al-Mallâh, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 15.

Hafsa'nın şiirinde belirsizlik ve kelime oyunları vardır. Kullanılan غُرب kelimesi الملام ile birlikte kullanıldığında sevgilisinin onu suçlamasından dolayı akıttığı gözyaşları olarak ele alınabilir. Fakat gözyaşı دموع kelimesiyle kullanılmamıştır. Kemâme'ye كمامه atıfta bulunmak için yazılmış olabilir. Çünkü buradaki غُرب kelimesi sadece Ebû Cafer ile aralarındaki şifreli dilden kaynaklanan bir yön göstermedir.¹⁹⁹

Makkarî, eserinde Hafsa ile Ebû Cafer'in mektuplaşma hadisesini tam bir hikaye tarzında anlatmıştır. Nitekim olay *Nefhu't-tîb*'ta şöyle geçmektedir:²⁰⁰

“Hafsa, beyitleri kendisine gönderilen elçi ile gönderdi. Sonra o elçiye söverek ve lanet okuyarak: “Allah, göndereni de getireni de lanet etsin, ikinizde hayırsızsınız, sizleri görmek istemiyorum.” dedi. Elçi ise bu hadiseden dolayı hicap duyarak Hafsa'nın yanından ayrılmıştır. Elçi, endişe içinde beklemekte olan Ebû Cafer'e geldiğinde ona: “Nedir ey İsam?” diye sormuş. Elçi: “Seni terk eden birinden nasıl bir haber getirebilirim ki, beyitleri oku anlarsın.” demiştir. Ebû Cafer elçinin getirdiği beyitleri okumuş ve elçiye şu şekilde cevap vermiştir: “Ne kadar ahmaksın sen! Ne kadar cahilsin! Beni Kemame'deki bahçemde bulunan kubbede beklediğini söylemiş.”

Sözlük anlamına bakılırsa “Kimâme” kelimesi tormucukların üzerinde açılan örtü anlamında kullanılmaktadır. Fakat şiirde tevriye sanatından yararlanılarak iki anlamdan uzak olanı tercih edilmiştir. Niteleme için kullanılan anlamından uzak olarak mekan anlamı tercih edilmiştir.

Ebû Cafer, Kemame adındaki bahçeye gittikten kısa bir süre sonra Hafsa gelmiştir. Ona sitem etmeye başlayınca Hafsa şu beyitleri okumuştur: [Vâfir]

دَعِيَ عَدَّ الذُّنُوبِ إِذَا التَّقِينَا   تَعَالَى لَا نَعُدُّ وَلَا تَعُدِّي

“Bırak şimdi suçları saymayı... Haydi gel ne suçları sayalım ne de vaktimizi geçirelim...”

Ebû Cafer'e gelen elçi, şiiri yüzeysel bir şekilde okumuştur. Hafsa'nın Ebû Cafer'e gönderdiği şiirin gizli manasını kavrayamamıştır. İki şairin buluşması yine bahçede gerçekleşmiştir. Bahçe unsurunun seçilmesi ise çok manidardır. Zira bahçe, bir zevk ve romantizm ortamıdır. Ayrıca bahçenin yeşilliği yaşamı ve cenneti çağrıştırdığı

¹⁹⁹ al-Mallâh, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 16.

²⁰⁰ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/174.

için buluşma mekanı bahçe seçilmiştir. Hafsa, bu beyitte kendi sesini ve şiirsel gücünü ortaya koymuştur. Korkusuzca ve utanmadan Ebû Cafer'e olan arzusunu dile getirmiştir.

Bu kısma kadar Hafsa'nın gazelleri ile Ebû Cafer'in Hafsa ile olan şiirsel atışmalarını ele almaya çalışıldı. Bu kısımdan sonra hiciv türündeki şiirlerini incelenmiştir.

3.1.2. Hiciv

Hiciv, sözlükte “şiirle sövmek, alaya alma, dalga geçmek ve tahkir etmek” anlamlarında kullanılır.²⁰¹ *Lisanu'l-Arab*'ta hiciv (الهجاء) fiilinin mastarı olup, (تَهْجَاء) kökünden gelmektedir. Kök halindeki yaygın kullanımı ise “şiirle küfretmek” demektir.²⁰²

Arap edebiyatında kişinin veya mensup olduğu kabilenin özelliklerinin, faaliyetlerinin ve övüldüğü sıfatlarının yerilmesidir. Yani övgünün zıddıdır. Bir başka deyişle şair; mensup olduğu kabilenin savaşçıları, devletin tanınmış şahsiyetlerini, kabilenin alimlerini cömertlik ve adil olma gibi vasıflarla överken, karşı oldukları kabilenin önemli şahsiyetlerini alaycı bir üslupla eleştirir.²⁰³

Cahiliye döneminde hiciv şairlerinin yeri yadsınamayacak kadar büyüktü. İslamiyet'in gelişiyi hiciv farklı bir statü kazandı. İslami Dönem'de Cahiliye Dönemi'nin üslubu devam etmekle birlikte düşmanlığı körükleyecek şairlerin şiirleri yasaklanmıştır.

Hiciv türünün en yaygın olduğu dönem Emevî Dönemi olmuştur. Bu dönemde hiciv yerine “*Nakîze*” ismi kullanılmıştır. Emevî Dönemi'nin *Nakîze* söylemedeki ustalıklarıyla meşhur olan şairleri vardır. Bu dönemde eski üslubu devam ettiren üç büyük hiciv şairi; Cerîr b. Atıyye (öl. 110/728), Ferazdak (öl. 114/732) ve el-Ahtal (öl. 92/710)'dır.

Abbasi Dönemi'ne bakıldığında şahsi yazılan hicivlerin sayısının arttığı görülmüştür. Bu dönemdeki hicivler, kabileler arası savaşlardan ve siyasi olaylardan daha az etkilenmiştir. Bu dönemin en meşhur hiciv şairi, şiirleri şahit olarak gösterilen Beşşâr b. Bürd'dür. (öl. 167/783-84)

²⁰¹ M. Orhan Okay, “Hiciv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

²⁰² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/353.

²⁰³ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 75.

Endülüs Dönemi'nde önceleri diğer şiir türlerinde olduğu gibi doğudaki hiciv türü taklit edilmiştir. Şiirlerinin uzunluk ve kısalıkları konusunda tartışma yaşansa da hiciv Endülüs şiirinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Hiciv türü, Endülüs'teki siyasi olaylardan dolayı siyasetten uzak bir hal almıştır. Böylece zamanla Endülüs hicvi, kendine has özellikler kazanmıştır.²⁰⁴

Endülüs'te hicvin gelişmesine katkı sağlayan Hilafet Dönemi'dir. Valiler, hiciv şairlerini etraflarında toplamışlardır. Şairler iki kabile arasındaki çekişmeyi fırsat bilip kendi kabilelerini överken diğer kabileyi hicvetmiştir. İlk mevcut özellikleriyle doğudaki hicivleri anımsatsa da tam olarak Arap şiiri değildir.²⁰⁵

Hilafet döneminde başlayan hicvin gelişimi, Mülûkü-Tavâif döneminde daha da gelişmiştir. Dönemin en belirgin özelliği hicvin saraylara kadar girmesidir. Bu dönemin meşhur gezici şairleri Endülüs'ü karış karış dolaşıp saraylara girmiştir. Gezici şairler, saraylara girdiklerinde belli bir ödül karşılığında sultanları hicvetme veya methetme fırsatı yakalamışlardır.²⁰⁶ Mülûkü't-Tavâif döneminde her ne kadar siyasi hiciv yazılsa da şahsi yazılan hicivler de artmıştır.

Endülüs'te hicviyle kendinden söz ettiren kadın şairlerden biri de Hafsa'dır. O keskin dili ile kendisinden çekinilen bir kadın olmuştur. Bunun en büyük etkeni ise entelektüel birikimi ile aristokrat bir aileden gelmesidir. Nitekim o saraylarda büyümüş bir kadın şairdi. Yaşadığı dönemden önce kadın şairlerin yüksek sesle şiirlerini okumaları Hafsa için bir zemin oluşturmıştır. Hafsa hicivlerini genellikle şahsi olaylar üzerine söylemiştir. Onun şiirlerinde kinayeli bir söyleyiş vardır.

Gazellerini incelediğimiz kısımda Hafsa ile Ebû Cafer'in bahçede buluşma hadisesini ele almıştık. Hafsa ile Ebû Cafer'in bahçede olduklarını bilen el-Ketendi adında bir şair vardır. Bu şair, bir deri parçasına yazdığı şiirini Ebû Cafer'e göndermiştir. Söz konusu şiirde şunlar yazmaktaydı:

أبا جعفر يا ابن الكرام الأماجدِ   خلوتَ بمن تهوَاهُ رَغْمًا الحاسدِ
فَهَلْ لَكَ فِي حَلِّ قَنُوعٍ مُهَذَّبِ   كَتُومٍ عَلِيمٍ باخْتِفَاءِ المُرَاصِدِ
بَيْتٌ إِذَا يَخْلُو المَحَبُّ بِحَبِّهِ   مَمْتَعٌ لَدَاتٍ بِخَمْسٍ وَلَائِدِ

²⁰⁴ Abdülazîz Muhammed Îsâ, *el-Edebu 'l Arabî fi 'l-Endelus* (Kahire: Matbaatu'l-İstikâme, 1936), 243-244.

²⁰⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü 'l-Muğrib*, 2/33.

²⁰⁶ Makkari, *Nefhu 't-tîb*, 1/381.

“Ey Ebû Cafer, mert ve cömertlerin oğlu, kıskananlara rağmen aşkınla baş başa kalmışsın. Kanaatkar, terbiyeli, sır tutan ve saklı yerleri bilen bir dosta ihtiyacın var mıdır? Aşık, aşkıyla geceyi geçirdiğinde hoşnut bir gecede beş çocuk yapabilirken, bu dost bu sırrı tutabilir.”²⁰⁷

Ketendî, Ebû Cafer’i Hafsa ile buluşmasından dolayı tehdit etmiştir. Şiirde iki sevgilinin aşklarının kıskanılmasına rağmen buluşmalarına atıfta bulunmuştur. Bu durum onlar açısından büyük bir cesaret örneğidir. Çünkü kıskananlar diye ima edilen Ebû Saîd’dir. Şairin beyitlerinde kinayeli bir söyleyiş hakimdir. el-Ketendi, Ebû Saîd’e, Hafsa ile Ebû Cafer’in birbirlerini sevdiklerini ve buluştuklarını söylemiştir.

Ketendi’nin deri parçasına yazılmış şiiri Hafsa’nın eline geçmiştir. Hafsa, şiiri okuyup Ketendi’ye lanet etmiştir. Ardından Ketendi için şunları söylemiştir:

“Yemeğe ve içmeye çağırmadan müdahale edeni işittik ama iki sevgili bir araya geldiğinde yanlarına gelmeye çalışanı yeni duyduk.”²⁰⁸

Hafsa ile Ebû Cafer, el-Ketendi aralarına girdiği için ona “Engel” lakabını vermişlerdir. Bu ismi koymalarının sebebi ise Ketendi’nin, Hafsa ile Ebû Cafer’i birbirlerinden alıkoyacak olmasıdır. Hafsa da Ketendi’nin yaptığı gibi bir deri parçası bulup hemen bir şiir yazmıştır. Bu şiir Ketendi’nin şiirine karşılık olarak yazılmıştır.

يا مَنْ إِذَا مَا أَتَانِي   جَعَلْتُهُ نَصَبَ عَيْنِي
تَرَاكَ تَرْضَى جُلُوسًا   بَيْنَ الْحَبِيبِ وَبَيْنِي؟
إِنْ كَانَ ذَاكَ فَمَاذَا   تَبْغِي سِوَى قُرْبِ حَبْنِي
وَالْآنَ قَدْ حَصَلَتْ لِي   بَعْدَ الْمَطَالِ بِدْنِي
فَإِنْ أَتَيْتَ فَدْفَعًا   مِنْهَا بَكَلْنَا الْبِدْنِ
أَوْ لَيْسَ تَبْغِي وَحَاشَا   لَكَ أَنْ تُرَى طَيْرَ بَيْنِ
وَفِي مَبِيتِكَ بِالْخَمْسِ   كُلُّ قَبْحٍ وَشَيْنِ
فَلَيْسَ حَقُّكَ إِلَّا   الْخَلْوُ بِالْقَمَرَيْنِ

“Ey huzuruma geldiğinde karşıma oturacak olan, sevgilimle aramda oturmaya razı mısın? Eğer bunu istiyorsan ölümünü istiyorsun demektir. Şimdi ise uzun süreden sonra

²⁰⁷ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/174.

²⁰⁸ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/174.

muradım hasıl oldu, eğer gelirsen seni iki eliyle iter. Ayrılık kuşu gibi vuslatı bozan mı olacaksın. Çirkin ve kusurlu olarak yatmak mı istersin? Sen ancak ay ve güneş ile beraber olabilirsin.”

Bu şiirinden sonra, deri parçasının hemen arkasına Ebû Cafer’le ona buldukları “Engel” lakabını yazıp iki beyit daha eklemiştir.

سَمَّاكَ مِنْ أَهْوَاهُ حَائِلٌ   إِنْ كُنْتَ بَعْدَ الْعَتَبِ وَاصِلٌ

مَعَ أَنَّ لَوْلَاكَ مُزْعِجٌ   لَوْ كُنْتَ تُحْبَسُ بِالسَّلَاسِلِ

“Gönlümü verdiğim (Ebû Cafer), sana engel adını verdi. Bunca sitemden sonra yine de geleceksen, zincirlere vurulduğunda rengin çok rahatsız edici olacaktır.”²⁰⁹

Hafsa’nın bu şiirinde Ketendî’nin tehdidine açıkça bir karşılık vardır. Hafsa, Ketendî’yi sevgilileri ayırırsa başına geleceklere karşı uyarmıştır. Deri parçasının içine yazdığı beyitlerde “Çirkin ve kusurlu olarak yatmak mı istersin?” Diye bir soru yöneltmiştir. Arkaya eklediği notta ise zincirlere vurulduğunda renginin değişeceğini belirtmiştir. Burada fiziksel şiddet söz konusudur. Çünkü Hafsa, Ketendî’ye bunca tehditlere rağmen isteğinde ısrarcı olursa dövüleceğini açıkça dile getirmiştir. Ketendî böyle bir şeye yeltenirse sonucunun ağır olacağını söylemiştir. Ebû Cafer ile uzun süreden sonra birleşen Hafsa, bu ayrılığın gerçekleşmesinden korkmuştur.

Burada (engel) حَائِلٌ ve مُزْعِجٌ (rahatsız edici, huzur bozan) kelimeleri birbirine kafiye olarak gelmiştir. Hafsa, Arap diline hakimiyetini ve kelimelerin manalarıyla nasıl oynadığını bize göstermiştir.

Hafsa’nın başka bir hicvi yine el-Ketendi ile alakalıdır. Çünkü sevgilisinin elinden alınması ve ayrı kalması onun en korktuğu durumdur. Yukarıda yer alan şiirin Ketendî’ye ulaşmasının ardından Ketendî içi çöp dolu bir çukurun içine düşmüştür. Ketendî’nin yanına gönderilen elçi onun bu halini görmüştür. Ketendî ise bu durumdan dolayı çok mahcup olmuştur. el-Ketendi, Hafsa’dan gelen şiiri okuduktan sonra elçiyi yanlarına göndermiştir.

Hafsa ile Ebû Cafer el-Ketendi’nin çukura düştüğünü duyunca haline çokça gülmüşlerdir. Onlar da el-Ketendi’yi alaycı bir üslupla hicvetmiştir. Ancak bu şiir daha önceki şiirlerden farklı yazılmıştır. Şiirin bir beyti Hafsa’ya, bir beyti de Ebû Cafer’e ait

²⁰⁹ Makkari, *Nefhu’t-tîb*, 4/174-175.

olacak şekilde yazılmıştır. Bu şiir hem recez bahrinde yazılmış hem de hiciv türündeki şiire örnektir. [Recez]²¹⁰

قَلْ لِلَّذِي خَلَصْنَا مِنْهُ الْوُقُوعُ فِي الْخَرَا
 اَرْجِعْ كَمَا شَاءَ الْخَرَا يَا ابْنَ الْخَرَا اِلَى الْوَرَا
 وَإِنْ تَعُدُّ يَوْمًا اِلَى وَصَالِنَا سَوْفَ تَرَى
 يَا اَسْقَطَ النَّاسِ وَيَا اَنْذَهْمُ بِلَا مِرَا
 هَذَا مَدَى الدَّهْرِ ثَلَا قِي لَوْ اُتَيْتَ فِي الْكَرَى
 يَا الْحَيَّةَ تَشَعَّفُ فِي الْخُرَى وَتَشْنَا الْعَنْبَرَا
 لَا قَرَّبَ اللَّهُ اجْتِمَاعَا بِكَ حَتَّى تُقْبَرَا

“Pisliğe düşmüş olması bizi kendisinden kurtarana söyle, necasetin istediği gibi ey necis oğlu necis, geri dön. Eğer bir daha aramıza girmek istersen görürsün. Şüphesiz ey insanların en onursuzu ve alçağı. Bu şayet tekrar gelersen sonsuza dek çukurda rastlayacağın durumdur. Ey necaseti sevip amberden nefret eden sakal, sen kabre koyulana kadar Allah senle beni bir araya getirmesin.”

Yukarıdaki şiir Hafsa ile Ebû Cafer’in şiirsel birleşimidir. Görüldüğü gibi Hafsa sessiz olmaktan uzaktır. Sadece şiirsel bir ses tonuyla şiirini yazmamıştır. Hem iddialı olup hem de anlatının içinde aktif bir karakterdir. Çünkü şiirdeki tehdit gerçekleşmesi umulan bir şeydir. Bu şiirde Hafsa’nın hicivlerinin bıçak gibi keskin olduğunu da söyleyebiliriz.

Hafsa ile Ebû Cafer’in birlikte yazdıkları bu şiir bize sanatsal birleşimlerini de göstermiştir. Hafsa bu şiirinde kendini Ebû Cafer ile eşit bir seviyede göstermiştir. Ayrıca şairliğini kanıtlamıştır. Toplumda kadının eril hakimiyet altında ezildiği sosyal yargılarını umursamamıştır. Bir kadının böyle bir şiir yazmasını engelleyecek kısıtlamalarına tâbi olmamıştır. Nitekim kadınların şiirlerinde خرا kelimesine yer vermesi uygun görülemeyecek bir bayağılıktır. Ancak Hafsa, tüm bu kuralları alt üst etmiş ve bu toplumsal baskıya meydan okumuştur.

²¹⁰ Makkari, *Nefhu’-t-tîb*, 4/175; al-Mallâh, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 21-22.

Makkarî, Hafsa ile Ebû Cafer'in son buluşmalarını bir hikaye havasında sunmuştur. İlk gazelleri ile aşk şiirlerine yer vermiştir. Ardından olay örgüsü mizahi bir havada devam etmiştir. Fakat daha sonra aşkları ciddi bir boyut kazanmıştır. İki sevgilinin birbirinden uzak düşeceklerini haber vermiştir.

Hafsa'nın Ebû Cafer'e olan aşkını duyan Ebû Saîd, Hafsa'ya: “*Şu siyahide ne buluyorsun? Ben sana köle pazarından onun gibi on köle satın alabilirim.*” Demiştir. Hafsa bu sözleri içine atmıştır. Ancak hem onu hicveden hem de Ebû Cafer'in fiziksel özelliklerini methettiği bir şiirle cevap vermiştir.²¹¹

İbn Dihye, *el-İhâta*'da Hafsa ile Ebû Saîd'in bahsedilen diyaloguna yer vermiştir. Ardından Hafsa'nın bu şiirini ele almıştır. Şiire kısa bir açıklama getiren İbn Dihye, Hafsa'nın Ebû Cafer ile olan ilişkisine ve şiirini yazma sebebine değinmiştir.

Nitekim İbn Dihye olayı şöyle anlatmıştır: Hafsa, sarayların birinde siyahi bir gence gönlünü kaptırmıştır. Hafsa ile bu genç arasındaki ilişkiyi duymuşlardır. Hafsa da Gırnata dışında havası güzel bir yerde inzivaya çekilmiştir. Söz konusu şiiri inzivaya çekildiği yerde nazmetmiştir.

İbn Dihye'nin siyahi genç diye bahsettiği kişi Ebû Cafer'dir.²¹² [Basît]

يا أَظْرَفَ النَّاسِ قَبْلَ حَالٍ	أَوْقَعَهُ نَحْوُهُ الْقَدَرُ
عَشِيقَتِ سَوْدَاءَ مِثْلَ لَيْلٍ	بَدَائِعِ الْحَسَنِ قَدْ سَتَرُ
لَا يَظْهَرُ الْبَشَرُ فِي دُجَاهَا	كَأَلَّا وَلَا يُبْصَرُ الْحَقَرُ
بِاللَّهِ قُلْ لِي وَأَنْتَ أَذْرَى	بِكُلِّ مَنْ هَامَ فِي الصَّوْرِ
مَنْ الَّذِي هَامَ فِي الْجِنَانِ	لَا نُورَ فِيهِ وَلَا زَهْرُ؟

“Ey bu durumdan önce insanların en zarîfî, kader onu tuzağa düşürdü (ona aşık etti). Güzel örtülmüş gece gibi simsiyah birine aşık oldum. Onun karanlığında neşe bile görünmez, Onu bir koruma (muhafız bile) asla göremez. Allah aşkına söyle bana, sen dış görünüşe aşık olanları iyi bilirsin. Kalbinde ne bir çiçek ne de bir ışık olmayana (birine) aşık olan kimdir?”

Hafsa'ya göre Ebû Saîd, Ebû Cafer'i eleştirmeden önce insanların en zarifidir. Ebû Cafer'i siyahlığından ötürü eleştirmesi üzerine Ebû Saîd, kalbinin simsiyah olmasıyla yermiştir. Hafsa, Ebû Cafer'i severken esmer oluşunu görmemiş kalbine aşık

²¹¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 4/180-181.

²¹² İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/278-279; Yemût, *Şâiratu'l-Arab*, 221.

olmuştur. Kendisinin dış görünüşe aldanmadığını belirtmiştir. Ebû Saîd'i ise sadece dış görünüşe aldanan biri olarak nitelemiştir. Ruh ile kalbi göremeyen biri olduğu için de hicvetmiştir.²¹³

Hafsa'nın son hicvinde siyasi bir hava hakimdir. Ebû Cafer'e ithafen yazdığı şiirinde Ebû Cafer'in zulüm gördüğünden bahsetmiştir. Ebû Saîd'in sevgilisine yaptığı eziyetlerden dolayı sevgilisinin meziyetlerini zikrederek Ebû Saîd'i hicvetmiştir. [Tavîl]²¹⁴

رَأَسَتْ فَمَا زَالَ الْعُدَاةُ بِظُلْمِهِمْ وَعَلِمَهُمُ النَّامِي يَقُولُونَ مَا رَأَسَ

وَهَلْ مُنْكَرٌ أَنْ سَادَ أَهْلَ زَمَانِهِ جُمُوحٌ إِلَى الْعُلْيَا حُرُوفٌ عَنِ الدَّنَسِ

“Başkanlık yaptın ancak düşmanlar hâlâ zulmederler. Başkanlık yapmadığını söylerler. Kötülükten uzak, gönlü yüceliği arz eden birinin dönemindeki insanlara başkan olmasını kim inkar eder ki!”

Hafsa, beyitlerde sevgilisi Ebû Cafer'e şiirini nazmederken dolaylı olarak Ebû Saîd'i hicvetmiştir. Makkarî, eserinde Hafsa'nın şiirlerini ele alırken bir olay örgüsüyle sunmuştur. Olaylar sebep-sonuç ilişkisine dayandırılmış, ince ayrıntılara değinilmiştir.

3.1.3. Methiye

Medih, övülen şahsın övülmeye layık olan vasıflarının şiirde kullanıldığı türdür. Cesaret, kahramanlık, cömertlik, himâye, hilm, sebat gibi konular medihin içine girmektedir. Medihte övülen kişi, ârizî taraflarıyla övülmezdi. Kişi cesaret, cömertlik, adalet ve iffet gibi sıfatlarıyla övülürdü. Cahiliye Dönemi'ndeki şairler, medih türünde çok fazla şiir yazmışlardır. Bunun en önemli sebebi ise şiiri gelir kaynağı olarak görmeleriydi. Kimi şairler bunu bir kazanç kapısı görürken kimi şairlerde bu söz konusu değildir. Nitekim Cahiliye Dönemi'nde Mühelhil b. Rebîa (öl. 525), ve Imru'l-Kays (öl. 540) gibi şairler yazdıkları medihten maddi bir kazanç elde etmemişlerdir. Fakat zamanla işin rengi değişmiştir. İlk zamanlar Züheyr b. Ebî Sülmâ (öl. 609) az bir ücret karşılığında medihler yazmıştır. Züheyr'den sonra Nâbîga ez-Zübyânî (öl. 604), A'şâ (öl. 629) ve Hutay'a (öl. 159/678) kralları ve kabile reislerini belli bir ücret karşılığı methetmiştir. Bu şairlerle medih farklı bir boyut kazanmıştır. Hutay'a methettiği her bir beyit için yüklü

²¹³ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/180-181.

²¹⁴ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/176.

miktarda para talep etmiştir. Şairler tamamen ücret karşılığında yazdıkları şiirleriyle hayatlarını idame ettirmişlerdir.²¹⁵

İslamiyet'in kabulü ile medih türünde büyük bir değişim yaşanmıştır. İslamiyet'in gelişile medih şiiri, üslup bakımından Cahiliye Dönemi ile aynıdır. Fakat mana ve maksat bakımından farklılıklar göstermiştir. Cahiliye Dönemi'ne nazaran daha az methiyeler yazılmıştır. Çünkü şairler İslam dinini, Hz. Peygamber'i ve sahabeyi övmek için methiyeler yazmışlardır. Bu dönem şairleri lafızlarının ince oluşuna ve mananın açıklığına dikkat etmişlerdir. Hassan b. Sâbit (öl. 104/722), Kâ'b b. Mâlik (öl. 50/670) ve Kâ'b b. Zühayr (öl. 24/645) dönemin önde gelen medih şairlerindendir.²¹⁶

Emevî Dönemi'nde ise Cahiliye Dönemi taklit edilmiştir. Ayrıca yüksek kademelerdeki devlet adamları da methedilmiştir. Şairler bunun karşılığında büyük ödüllere mazhar olmuşlardır. Bu dönemin en önemli özelliği ise şairler, halife ve veziri överken aynı zamanda hicvetmişlerdir. Böylece hiciv ve medih iç içe girmiştir.²¹⁷

Emevî Dönemi, şairlere olan bakış açısı değişmiştir. Çünkü halifeler, vezirler ve devlet büyükleri şairlere o kadar önem vermişlerdir ki saraylarına kadar almışlardır. Bu şairlerin en önemlileri arasında hiciv şairlerinde de yer verdiğimiz Cerîr b. Atıyye (öl. 110/728), Ferazdak²¹⁸ (öl. 114/732) ve Ahtal (öl. 92/710)'dır.²¹⁹

Abbasi Dönemi'ne gelindiğinde methiye türü en parlak zamanlarını yaşamıştır. Medih yazan şairler, övdükleri sultanlardan, valilerden ve güç sahiplerinden maddi bir karşılık beklemişlerdir. Çünkü bazı şairlerin tek gelir kaynağı yazdıkları methiyeleri olmuştur. Şairler hem karşılarındaki devlet adamının takdirini kazanmış hem de maddi bir gelir elde etmişlerdir. En güzel methiyei söyleyen şairler, her bir beyit için yüksek miktarda para ile ödüllendirilmiştir. Cahiliye devrindeki gibi şiir tekrar bir kazanç kapısı olmuştur. Bu dönemde şairler o kadar para kazanmışlardır ki kendilerine saraylar ve köşkler yaptırmışlardır.²²⁰

Endülüs Dönemi'nde, diğer şiir türlerinde olduğu gibi medih türündeki şiirlerde de doğuyu taklit etmişlerdir. Ancak ilerleyen zamanlarda şairler şiirlerini kendilerine has bir tarzda nazmetmişlerdir. Endülüs'te medih türündeki şiirler geniş bir yer tutmuştur. Çünkü medih şiiri doğuda yazılan medihten farklıdır. Endülüs'te medih yazan şairler,

²¹⁵ İsa, *el-Edebu'l Arabi fi'l-Endelus*, 183.

²¹⁶ Dayf, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, 1/236.

²¹⁷ İsa, *el-Edebu'l Arabi fi'l-Endelus*, 184.

²¹⁸ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 3/177.

²¹⁹ Âsi, *eş-Şi'r ve'l-bi'e fi'l-Endelus*, 52.

²²⁰ Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi* (Erzurum: Aktif Yayınevi, 1998), 67.

şairlerini sadece devlet ricaline yazmamıştır. İkili ilişkiler için de methiyeler yazılmıştır. Ayrıca şiirin giriş kısmına şarap, tabiat, vatan sevgisi ve kadın gibi çeşitli konular eklenmiştir.

Endülüs'te yazılan methiyelerdeki bu farklılık kadın şairlerin şiirlerine de yansımıştır. Çünkü Endülüslü kadın şairler, methiyelerini yazarken dini, siyasi ve sosyal görüşlerini ifade etmişlerdir. Birçok kadın şair bu yolu izlemiştir. Endülüs'teki kadın şairler, methiyeleriyle valilere, sultanlara, vezirlere ve halifelere yakınlaşmışlardır. Öte yandan kadınlar, ikili ilişkilerinde sevgililerine karşı methiyeler yazmışlardır.²²¹

Her dönemde olduğu gibi Endülüs'te yaşanan siyasi olaylar ve beraberinde yönetimin değişmesi şiirdeki temayı etkilemiştir. Nitekim Mülûku't-tavâif Dönemi'nde methiyelerin sayısı artmıştır. Bu dönemde şiir müsabakaları düzenlenmiştir. En güzel şiiri söyleyen şair hükümdar tarafından ödüllendirilmiştir. Mülûku't-tavâif Dönemi'nde methiyelerin teması Cahiliye'nin bir devamı iken Murâbıt Dönemi ile medih türü değişmiştir. Cahiliye Dönemi'ndeki şairler methiyelerine deve, çöl, şarap tasvirleri ile başlamışlardır. Ancak Murâbıt Dönemi şairleri, şiirlerine direkt medihle başlamıştır. Nitekim fâkih Ebû Bekir es-Sayrafi (öl. 330/941), Ali b. Tafşin için yazdığı 75 beyitlik kasidesinin hepsini medihle nazmetmiştir.²²²

Endülüs, Muvahhidlerin hakimiyeti altına girdiğinde şiire ayrı bir özen gösterilmiştir. Çünkü hükümdar İbn Tûmert (öl. 524/1130), siyasi bir kişilik olmasının yanı sıra bir ilim adamıydı. İbn Tûmert'in ardından yönetimi devralan öğrencisi Abdülmü'min de şiire ve şairlere kıymet vermiştir. O, şairleri sarayına davet etmiştir.²²³ Abdülmü'min'in sarayına davet ettiği şairlerin arasında Hafsa da vardı. Çünkü Hafsa'nın güzelliğini ve asaletini duymuştu. Kadın bir şair olarak Hafsa'yı huzurunda kabul etmesinin iki nedeni vardı. Birincisi ona duyduğu hissi yakınlıktır. Bu en baskın nedenlerden biridir. Çünkü Hafsa güzelliği meşhurdur. İkincisi ise aristokrat bir aileden gelen soylu kişiliği, kültürü ve bilgisiydi.

Hafsa, diplomatik ilişkilerde ustalaşmış, nüfuz sahibi bir şairdi. O, irticâlen şiir söyleme yeteneğine sahip bir kadındı. Hafsa'nın edebi yetkinliği, diplomatik ilişkilerdeki rolü ile birleşmiştir. Onun bu özelliği devlet adamlarının karşısına rahatça çıkabilmesine olanak sağlamıştır. Böylece ortamlarda daha özgür ve güçlü durmuştur.

²²¹ Ahmed Heykel, *el-Edebu'l-Endelusi: mine'l-fethi ilâ sukûti'l-hilâfe* (Kahire: Daru'l-Meârif, 1985), 278-279.

²²² Ebuzer Sarp, "Endülüs Şiirinde Medih-Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi", *Journal of Islamic Research* 31/1 (2020), 97.

²²³ Sarp, "Endülüs Şiirinde Medih", 100.

Hafsa'nın siyasi kişiliğini hicri 533 (m. 1158) yılında Endülüslü bir heyetle Abdülmü'min'in karşısına çıktığında görebiliriz. İbn Tûmert'in ölümünden sonra Abdülmü'min, devletin Kuzey Afrika ve Endülüs'teki ilerlemesinin başına geçmiştir. Abdülmü'min, otoritesinin resmi olarak tanınması için 545/1150'de bir grup sultanı sarayına davet etmiştir Hafsa da Rabat şehrine giderek Muvahhid sultanı Abdülmü'min'i tebrik eden bir heyet içerisinde yer almıştır. Çünkü Abdülmü'min, Hafsa'nın ününü duymuştu. Abdülmü'min, Hafsa'yı karşısına getirmelerini emretmiştir. Hafsa, Abdülmü'min'in karşısına geldiğinde ona: "Sen şair Hafsa mısın?" Diye sormuştur. Hafsa da: "Evet, hizmetkarınız olarak buraya geldim, sevinçle zaferinizi kutlamak için buradayım." Demıştır. Bunun üzerine Abdülmü'min'in elini öpmüş ve çağrıldığı yerde ona bir şiir okumuştur. Hafsa, okuduğu şiiriyle hem Abdülmü'min'i desteklediğini belirtmiş hem de ona olan hayranlığını ifade etmiştir.²²⁴

Hafsa'nın, Abdülmü'min b. Ali'nin huzurunda irticalen okuduğu şu methiyesi onu meşhur eden şiirlerindendir.²²⁵[Müctes]²²⁶

يا سَيِّدَ النَّاسِ يا مَنْ   يُؤَمِّلُ النَّاسُ رِفْدَهُ
أُفْنِنُ عَلَيَّ طَرْسُ   يَكُنُ الدَّهْرُ عُدَّةً
تَحْطُ يُمْنَاكَ فِيهِ   الْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهُ

"Ey insanların efendisi, ey desteğini insanların umduğu kişi, bana bir yazı, ferman ver ki musibetlere karşı bir koruyucu olsun, senin elin o yazıda el-hamdülillahi vahdeh'i yazsın."

Hafsa, Abdülmü'min okuduğu bu methiye keskin zekasını göstermiştir. Çünkü sadece Muvahhid sultanlarının resmi mektup ve fermanlarında "Tek olan Allah'a hamd olsun (el-hamdülillahi vahdeh)." ibaresi yer almaktadır.²²⁷ Bu methiye Hafsa'nın hitabet gücü ile usta bir şair olduğunu göstermiştir. Hafsa, şiirinde Abdülmü'min'e olan hayranlığını ve konumuna duyduğu saygısını ifade etmiştir. Hafsa, şiirinde iki şekilde göze çarpmaktadır. İlk Hafsa, Abdülmü'min'in otoritesini meşrulaştırmıştır İkinci olarak ise şairliğini ve bilgisini ön plana çıkararak kendini ispatlamıştır.

²²⁴ Makkari, *Nefhu 't-tib*, 4/171.

²²⁵ Hindî, *Eşher şâiratu 'l-hubb*, 82; Makkari, *Nefhu 't-tib*, 4/171.

²²⁶ Makkari, *Nefhu 't-tib*, 4/171; İbnü'l-Hatîb, *el-İhatâ*, 1/280.

²²⁷ Hindî, *Eşher şâiratu 'l-hubb*, 82.

Hafsa, birinci beyitte Abdülmü'min'in kültürel ve siyasi otoritesine dikkat çekmiştir. Hafsa, Abdülmü'min'in otorite ve meşruiyet sorunuyla ilgilendiğini biliyordu. Bu sebeple ilk beytinde onun sultanlığını kabul ettiğini göstermiştir.

Şiirde geçen رُفْد (hediye, yardım, destek) kelimesi hem sultan hem de Hafsa açısından bir alışveriştir. Fakat Hafsa, beyitteki رُفْد kelimesi ile gerçek manada bir para talebinde bulunmamıştır. Hafsa'nın farklı bir isteği olmuştur. Abdülmü'min'den bir toprak parçası istediğini belirtmiştir. Hafsa bu şiirde hiçbir kelimeyi gelişi güzel yazmamıştır.

İkinci beyitte sultanın cömert olması gerektiğine vurgu yapmıştır. Yine buradaki cömertlik ile başka bir şey kastedilmiştir. Beyitte geçen طُرس (silinip giden yazılar)²²⁸

kelimesi *Nefhu't-tîb*'da kullanılırken, *el-İhâta*'da صَك kelimesi ile kullanılmıştır. صَك

kelimesi tapu senedi anlamına gelse dahi direkt bir ücretten bahsedilmemiştir. İster طُرس

kullanılsın isterse de صَك parçanın bütününe etkilememiştir. Çünkü her iki kelime de

Hafsa'nın istediği toprak parçasına atıfta bulunmuştur. Bu iki kelime, yeni kurulan bir devletin meşruiyet arayışında olmasına uymaktadır.²²⁹ Hafsa, söz konusu beyitleri Abdülmü'min'e okumasının üzerine onun beğenisini kazanmıştır. Abdülmü'min, Hafsa'ya "er-Rekûne" köyünü vermiştir. Hafsa, sürgüne gönderilene kadar bu köyde huzurlu, lüks ve rahat bir yaşam sürmüştür.²³⁰

Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229), "*Mu'cemuu'l-üdebâ*" adlı eserinde Hafsa'nın bu methiye okuduktan sonra karşılığını aldığını belirtmiştir. Abdülmü'min, Hafsa'nın methiyesini dinledikten sonra ona karşılığını yazarak vermiştir.²³¹ Böylece Hafsa, methiyesiyle Abdülmü'min'e isteğini de ifade edip, kavuşmuştur. Bu şiir sayesinde Hafsa, Abdülmü'min'e yakınlaştırmıştır.

Bir sultanın karşısında onu metheden kadın şaire daha öncesinde rastlanılmamaktadır. Endülüs'te halifeler ve emirler saraylarda meşruiyetlerini ispatlamaları için şairler tarafından methiyelerle karşılanmışlardır. Bu sebeple saraylarda ve hükümdarların yanında methiye önemli bir tür olmuştur. Öyle ki, methiye söyleyen şairler sarayın içindeki üyelerden sayılmıştır. Çoğu medih şairinin erkek olduğu

²²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 9/104.

²²⁹ al-Mallâh, "Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 8.

²³⁰ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/171; Azzâvî, *Mu'cem şâirâtu'l-Endelüs*, 137-138.

²³¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, 3/1185.

düşünülürse Hafsa'nın kadın olarak methiye söylemesi sultanı etkilemiştir. Bu durum Hafsa açısından iktidarın bir parçası olarak görüldüğünün kanıtı olmuştur.²³²

Hafsa bu şiiri ile kadar ünlenmiş ki onun bu methiyesi başka sultan ve halifelere de söylenmiştir. Öyle ki aynı şiirle iki farklı hükümdar methedilmiştir. Bu hükümdarlar Afrika'daki Endülüs ve Fas sultanı en-Nâsır ve Emîru'l- Mü'min Yakup el-Mansur'un oğlu Emirul Mü'min'dir. Her iki hükümdara da Hafsa'nın methiyesinin aynısı okunmuştur.²³³

Klasik kaynaklara bakıldığında Hafsa'nın tanımı genellikle bu methiye ile başlamıştır. Bu başlangıç tesadüf değildir. Küçük farklılıklarla aynı anekdot ele alınmıştır. Nitekim Makkari "*Nefhu't-tîb*"ında, İbnü'l-Ebbâr (öl. 658/1260) "*Tuhfetu'l-kâdim*" inde²³⁴, İbnü'l-Hatîb (öl. 776/1374-75) "*el-İhâta*"da, İbn Saîd el-Mağribî (öl. 685/1286) "*el-Muğrib fî Hule'l- Mağrib*"²³⁵adlı eserinde Hafsa'yı bizlere bu şiir ile tanıtmışlardır. Hafsa'nın bu şiiri, şairliği ile bütünleşmiştir

Hafsa'nın methiye bağlamında değerlendirilen tebrik içerikli şiirleri de bulunmaktadır.

Arap dilinde tebrik التهنئة kelimesiyle ifade edilip, "vermek, yedirmek, doymak, düzeltmek, yardım etmek, vücuda faydalı olmak manalarında kullanılır. Tebrik kelimesi mana olarak taziyenin zıddıdır.²³⁶

Arap edebiyatında Sadru'l-İslam dönemiyle birlikte tebrik olgusu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde gelişen tebrik, her sevindirici habere yazılmıştır. Böylece tebrikler klasik Arap edebiyatında büyük bir alanı kapsamıştır. Araplar tebrikleşmeye önem vermişlerdir. Klasik Arap edebiyatında pek çok şair tebrik konusunda şiirler yazmıştır. Bu tebrikleşmenin en ünlüsü Mütenebbî (ö.354/965)'nin Sevfü'd-devle (öl. 356/967)'ye bayram tebriğini iletmesidir.

Tebrik konusu, hicri altıncı yüzyıldan itibaren eserlerde yer almaya başlamıştır. Hakkında tebrik yazılan konulardan bazıları nikah, doğum, fetihler, seferden dönüş ve bayramlardır. Tebrikler genellikle devlet büyüklerine yazılmıştır. Bu sebeple şairler tebrik hakkında şiir yazarken çok titiz davranmışlardır. Ayrıca şairler, sanatsal yönlerini

²³² al-Mallâh, "Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 6-7.

²³³ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/171.

²³⁴ İbnü'l-Ebbâr, *Tuhfetu'l-kâdim* thk. İbrâhim el-Ebyârî (Lübnan: Mektebetü'l-Endelüs, 1989/1410), 219.

²³⁵ Mağribî, *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib* thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1964), 240.

²³⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/184-185.

ve belâgat konusundaki becerilerini ortaya çıkarmışlardır. Çünkü en güzel tebriği yazan şair, ödüllendiriliyordu.²³⁷

Hicri altıncı yüzyılda yaşayan Hafsa da tebrik konusunda şiir nazmetmiştir. Hafsa'nın tebriği devletin üst kademelerindeki bir vezire yani Ebû Cafer'e yazılmıştır. O, tebrik ve kutlama geleneğini sürdürerek Ebû Cafer'in bayramını kutlamıştır. Çünkü bayram tebriği manevi bir yenilenmenin, İslami bir zaferin sembolik ifadesidir. Bu tebrik türü, huzur ve refaha vurgu yapılması için kutlanılmıştır. Devletin başındaki şahsın saltanatının güçlü bir şekilde devam etmesi temenni edilir. Hafsa, Ebû Cafer'in meşruiyetini teyit etmiştir. Hafsa'nın bu tebriği onun saltanatı etkili bir araç olarak kullandığını gösterir.²³⁸ Ebû Cafer için yazılan tebrik şiiri şöyledir:²³⁹ [Kâmil]

يا ذا العُلاّ وابن الخليفةِ   والإمامِ المرتضى
يَهْنِيكَ عيدٌ قد جرى   فيه بما هَوَى القضا
وأُتاك من هَوَاهُ في   قيدِ الإنابةِ والرّضى
لِيُعِيدَ من لذّاته   ما قد تصرّمَ وانقضى

“Murtaza İmam’ın, halifenin oğlu yüce efendim; kaderde gerçekleşen bayramını tebrik ederim. Sana boyun eğerek rıza göstererek sevdiğin geldi. Geçmişte kalan güzellikleri geri getirmek için.”

Hafsa bu dizeler aracılığıyla Ebu Cafer’in gönlünü kazanmaya çalışmıştır. Arap geleneğinde tebriğin yaygın ve hoş karşılanan bir tür olduğunu bilerek ifadelerini özenle seçmiştir. Şiirde geçen abartılı kelimeler de bu minvaldedir. Ayrıca beyitlerde Ebu Cafer’in öfkesinden dolayı duyulan korku ve endişeyi gizleme de vardır.

Ebû Cafer’e övgüler ile başlayan Hafsa, sevgilisinin saltanatına atıfta bulunmuştur. Bayramını tebrik ederken ona olan bağlılığını dile getirmiştir. Bayramın gelişle geçmişte yaşadıkları güzel günlerin de geri geleceğini ifade etmiştir.

Hafsa, bu beyitlerinde hayal gücünü kullanmıştır. Mecazi anlamlarla ve imgelerle okuyucuyu etkilemiştir. قيد (bağlılık ve rıza) kelimelerinden önce الإنابة و الرضى

²³⁷ Mehmet Nafî Arslan, “Klasik Arap Edebiyatında Tebrik”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 51/1(Haziran 2019), 372-375.

²³⁸ al-Mallâh, “Voice and Power: Hafsah bint al-Hajj, 10.

²³⁹ Makkari, *Nefhu ’t-tîb*, 4/177.

kelimesini kullanması ifadeleri nasıl zenginleştirdiğini göstermektedir. Hafsa, mecazi anlamlara vurgu yapmıştır. Dil ve ifade becerisini kullanıp anlamı genişletmiştir.

Ayrıca bu beyitleri incelediğimizde medih türünden izler taşıdığını da görürüz. Fakat Hafsa'nın Abdülmü'min'e ithafen yazdığı medihten farklıdır. Çünkü Ebû Cafer hem bir devlet adamı hem de Hafsa'nın sevgilisidir. Hafsa, Ebû Cafer'i efendisi olarak görmüştür. Ona olan sevgi ve hayranlığını yoğun bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca şiirde Ebû Cafer'in ondan üstün olduğunu belirterek kendini alçaltmıştır.

3.1.4. Fahriyye

Fahriyye kelimesi فخر kökünden gelmekte olup “Övünme, büyüklenme ve başarılarından övgüyle bahsetme” anlamına gelir. Şairlerin kendilerinden, kabile, soy, nesep, din, inanç, mezhep, edebi ve siyasi güçleri ile şiir yazmadaki ustalıklarından övünerek bahsettiği bir türdür. Ayrıca kılıç, zırh, at, deve gibi şahsi eşyalarından, uzun ömürleri ile hayat tecrübelerinden büyüklenerek bahsettikleri şekliyle de görülmektedir.

Fahr, kasidenin bir bölümü olarak medihten sonra gelmiştir. Bazen şiirin diğer bölümleri arasında beyitler halinde yer almıştı. Bazen de müstakil olarak nazmedilmiştir. Fahr içerik olarak nerdeyse methiyeyle aynıdır. Bu bakımdan şair ister övsün ister övülsün yaratılıştan gelen vasıflardan bahsedilmiştir.²⁴⁰

Fahriyye, Cahiliye Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Cahiliye'de çöl hayatının baskın olması, saflığı ve doğallığı beraberinde getirmiştir. Çölün yapısı ve sosyal hayata etkisi fahriyye türü için uygun bir ortam oluşturmuştur. Şeref, cömertlik, gurur, haysiyet en önemli konulardan sayılıştı.²⁴¹ Dolayısıyla Cahiliye şairleri, fahriyyeyi cesaretlerini, cömertliklerini, vefalarını, güçlerini, kabilelerini, kısacası üstün niteliklerini yüceltmek için kaleme almışlardır.

Ayrıca Cahiliye Dönemi'nde Ukaz panayırlarında şiir yarışmaları düzenlenmiştir. Bu panayırarda şairler kıyasıya rekabet edip, şiirleriyle övünmüşlerdir. Panayırlara farklı sosyal tabakalardan şairler katılmıştır. Katılan şairlerin çoğu fahriyye türünde şiir nazmetmiştir.²⁴²

²⁴⁰ Durmuş, “Fahr”.

²⁴¹ Sirâceddîn Muhammed, *el-Fahr fi 'ş-şi'ri'l-Arabî* (Beyrut: Dâr'ur-Râtıb el-Câmia, 2000), 6.

²⁴² Hannâ el-Fâhûrî, *el-Fahr ve'l-hamâse* (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1992)11-22.

Sadru'l-İslam Dönemi'ne gelindiğinde, İslam dininin yayılması için kahramanlıkların konu edinildiği hutbeler verilmiştir. Bu durum fahriyye türündeki şiirlerin azalmasına sebep olmuştur. Çünkü şairler şahsi yazılan fahriyyelerden çok İslam dinine hizmet edecek fahriyyeler yazmışlardır. Böylece şiirler Hz. Peygamber'i ve vasıflarını öven nitelikteydi. Zamanla yazılan şiirler fahriyye türünden sıyrılıp medih şeklini almıştır.

Emevî Dönemi'nde fahriyye eski geleneksel formuna geri dönmüştür. Bunun en önemli sebebi siyasi belirsizlikle beraber kabileler arası çatışmaların artmasıydı. Hilafet merkezi Şam'a taşındıktan sonra şairlerin bakış açılarında ve şiir türlerinde değişiklikler yaşanmıştır. Dönemin güç dinamiklerinin değişmesi fahriyyenin yanı sıra medih ve hiciv türündeki şiirlere de ilgiyi arttırmıştır.²⁴³

Abbasi Dönemi'nde, fahriyye türü de çeşitlenmiş ve farklı bir boyut kazanmıştır. Sosyal, siyasi, kültürel değişimlerin şiire yansımaları gözlemlenmiştir. Bu dönemde Hilafet merkezi Şam'dan Bağdat'a taşınmıştır. Araplar, Bağdat'ta yaşam standartlarının üzerine çıkmıştır. Yaşam koşullarının iyileşmesi tüm edebi türlerde olduğu gibi şiirde de değişimlere neden olmuştur. Bu dönemde şiir, en görkemli çağını yaşamıştır. Abbasi Dönemi'nde dini ve ahlaki değerlerle alay edilmesi şiirin konuları arasına girmiştir. Ayrıca alay edilen değerlerin içine müstehcen öğeler karışmıştır. Fahriyye yazan şairlerin bir kısmı ırkıyla, alaycılığıyla övünürken bir kısım da ahlaki değerleriyle övünmüştür. Mütenebbî (öl. 354/965) gibi şairler kendilerini, şiirlerini, kahramanlıklarını ve cesaretlerini överek bu alanda zirveye ulaşmışlardır. Bir hükümdarı överken bile kendi değerlerini övmüşlerdir.²⁴⁴

Arap kültüründe fahr, (övünme) geleneği oldukça köklüdür. Bu özellik birçok Arap eserinde ve şiirinde kendini göstermiştir. Endülüslü şairler de nesep, soy, kahramanlık gibi birçok açıdan övünmüşlerdir. Şairler kendilerini överek toplumda farklı bir yer edinmişlerdir. Endülüslü şairlerin sosyal ve siyasi alandaki etkisi, hükümdarlarla olan temasları nedeniyle fahr geleneği farklı bir boyut kazanmıştır. Şairler, hükümdarları övmek ve onların himayesine girmek için fahriyyeler yazarak güç ve prestij elde etmeye çalışmışlardır.

²⁴³ Muhammed, *el-Fahr fi 'ş-ş-ri 'l-Arabî*, 20.

²⁴⁴ Muhammed, *el-Fahr fi 'ş-ş-ri 'l-Arabî*, 33-34.

Hafsa er-Rekûniyye gibi şairler de fahr geleneğini sürdürmüşlerdir. Hafsa'nın meziyetleriyle övünmesi, onun güçlü yönlerini vurgulamak ve toplumda saygı istediğini gösterir. Bu tür şairler hem kimliklerini inşa etmiş hem de toplumda itibar kazanmışlardır.

Hafsa hem bulunduğu şehirde hem de Endülüs genelinde meşhur bir şairdi. Yaşadığı dönemde insanların itibarını kazanmıştır. Halk, onun şiirlerini ezberlemiş ve ondan şiir yazmasını istemiştir. Toplumun ona olan ilgisi ile şiirlerini ezberlemesi, sanatının ve kişiliğinin etkileyici olduğunu ortaya koymaktadır. Hafsa'nın toplumda kazandığı itibarın arkasında şairliği ve hattatlığı vardı. Kendi yetenek ve başarılarıyla övünmesi, toplum içerisinde saygın bir konum elde etmiştir.

Şairliği ve hattatlığı, Hafsa'nın kendisiyle övündüğü alanlar olarak öne çıkmaktadır. İnsanlar, Hafsa'nın el yazısıyla yazdığı beyitleri ceplerinde taşımak suretiyle bu alanlardaki yetkinliğini takdir etmişlerdir. Bu durum Hafsa'nın toplumda önemli bir figür haline gelmesine katkı sağlamıştır. Onunla karşılaşan insanlar, kendi el yazısıyla birkaç beyit yazmasını talep ederek, sanatsal yeteneğine olan hayranlıklarını ifade etmişlerdir.²⁴⁵

Yazar ve alim el-Mellâhî (öl. 619/1222), Hafsa'nın fahriye türünde yazdığı bir şiirine vurgu yapmıştır. Mellâhî'nin bu şiirine vurgu yapması onun şairlik ve hattatlık alanındaki başarısının ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Şiirin konu edinildiği olayda Gırnata eşrafından bir kadın, Hafsa'ya kendi el yazısıyla bir şeyler yazmasını talep etmiştir. Hafsa, bu talebe cevap verirken kendi yeteneğine olan güvenini ortaya koymuştur. Çünkü Hafsa, bunu fırsata çevirip, şairliği ve hattatlığı ile övünmek için uygun bir alan yaratmıştır. Ayrıca Mellâhî'nin söz konusu şiiri ele alması, Hafsa'nın sanatsal faaliyetlerinin o dönemki edebi çevrede nasıl takdir görüp önemsendiğini de kanıtlamıştır. Hafsa'nın Gırnatalı kadına kendi el yazısıyla irticâlen yazdığı şiiri şöyledir: [Tavîl]²⁴⁶

يا ربة الحسن، بل يا ربة الكرم   غُضِّي جُفُونَاكِ عَمَّا خَطَّه قَلَمِي
تَصَفِّحِيهِ بِلِحْظِ الْوَدِّ مَنْعَمَةً   لا تحفلي برديء الخط والكلم

“Ey güzellik sahibesi, ey kerem ehli, kalemimin yazdıklarına göz dikme. Sevgiyle sayfalarda göz gezdir (dolaş), ancak kötü yazı ve kelam ile onu ziyan etme.”

²⁴⁵ Cum'a, *Nisâ mine 'l-Endelüs*, 209-227.

²⁴⁶ Makkarî, 4/177.

Bu dizelerde Hafsa, fahriyye türündeki şiirine dair bir detayı yansıtmaktadır. Şairin yönetici sınıfından olan bir kadının güzellik ve cömertliğine vurgu yapması, onun toplumsal değerlendirmelere önem verdiğini göstermektedir. Ardından Hafsa'nın kendi yazdığı beyitlere dikkat çekmesi özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Hafsa, yazdığı beyitlerin başkalarının yazdığı beyitlere nispeten daha güzel olduğunu belirtmektedir. Çünkü okuyucuyu beyitlerini dikkatle incelemeye davet ederken yazdıklarının benzersiz olduğuna dikkat çekmiştir. Bu tür övgüler, fahriyye türündeki eserlerde sıkça rastlanan bir özelliktir. Hafsa da bu beyitlerde de kendi niteliklerini öne çıkararak, çevresindeki kişileri öven bir dil kullanılmıştır. Hem sanatsal hem de toplumsal alandaki etkisini göstermiştir.

3.1.5. Mersiye

Arapça'da mastar olarak geçen mersiye (مَرْسِيَة) kelimesi sözlükte “ölenin iyiliklerini anıp ağlamak, onun hakkında ağıt söylemek” manasında kullanılır. İnsanlık tarihinde ilk şiir türünün mersiye olduğu, ilk mersiyenin ise Habil ve Kabil için söylendiği kaydedilmektedir.

Arap edebiyatında mersiye türü, Cahiliye Dönemi'ne uzanmaktadır. Kadınlar cenazelerde ölenin arkasından secili ve ahenkli sözler söylemişlerdir. Bu sözler manzum kalıplara geçirilince ilk mersiyeler oluşmaya başlamıştır.²⁴⁷

Mersiye üç ana bölümden oluşmaktadır. Birincisi, ölen kişinin yitirilmesinden kaynaklanan acı ve hüznün dile getirildiği ağlama (nedb, nevh) bölümü, ikincisi kişinin erdemlerinin anlatıldığı övgü (te'bîn) bölümü, üçüncüsü ise, yaşanan acıya katlanmanın tavsiye edildiği (sabır, azâ) bölümüdür. Arap edebiyatında mersiye denilince akla gelen en büyük kadın şair Hansâ (öl. 24/645)'dır. O, erkek kardeşlerinin öldürülmesinden sonra o kadar çok ağlamıştır ki gözlerini kaybetmiştir. Onun mersiyesinin başında yer alan göz yaşı tasvirleri bu türün en iyi örneği sayılmaktadır.²⁴⁸

Cahiliye Dönemi'nden İslamiyet'in ilk zamanlarına kadar geçen sürede nazmedilen mersiyelerin konusu öldürülen kişinin intikamını alma ve düşmanı korkutmaya yönelikti. Antera b. Şeddâd (öl. 608), Hassân b. Sâbit (öl. 60/680), Ka'b b.

²⁴⁷ Toprak, “Mersiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

²⁴⁸ Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî, *el-Asma'îyyât* thk. Ahmed Muhammed Şâkir- Abdüsselam Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Maârif, 1963), 111.

Mâlik (öl. 50/670) ve Dırâr b. Hattâb'ın (öl. 12/633) şiirleri bu konu etrafında nazmedilmiştir.²⁴⁹

Sadru'l-İslam dönemindeki mersiye şiirlerinin konusu, Hz. Peygamber'in gazalarında ya da İslamî fetihlerde şehit olan kimselere yönelik olmuştur. Mersiyelerdeki manaların dinî bir karaktere bürünmesi, Müslümanların İslam dininin yüceltilmesi ile alakalıydı. Bu dönemde mersiyeler savaşlarda ölen şehitlere yönelik yazılmıştır. Öte yandan bu dönemde intikam almaya teşvik eden mersiyeler, İslamiyet'in etkisiyle terk edilmiştir.²⁵⁰

Emevî Dönemi'nde, siyasi amaçlarla nazmedilmiş mersiye şiirleri bir yana bırakılırsa, sevilen bir yakının, halife veya bir devlet adamının kaybı karşısında mersiyeler nazmedildiği söylenebilir. Bu tür mersiyeler şairin herhangi bir siyasi amaç taşımaksızın, salt kişisel duygularının ifadesi olmuştur.

Emevî Dönemi'nde saltanatın gelişi ile hilafet babadan oğula geçmiştir. Bu durum taziye ve tebriğin birleşmesine sebep olmuştur. Buna örnek olarak Abdullah İbn Hemmâm es-Selûlî'nin, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (öl. 60/680) ölümünden sonra yerine geçen oğlu Yezîd (öl. 64/683) için yazdığı mersiyesi gösterilebilir.²⁵¹

Mersiye ile medih şiirleri hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır. Bu sebeple gelişme ve gerileme dönemleri de benzerlik göstermiştir. Abbasî Dönemi'ne bakıldığında medih türünün gelişmesine paralel olarak mersiye türü de gelişmiştir.

Abbasî Dönemi'nde mersiye alanı genişlemiştir. Şairler; halife, vezir ve komutanların ölümelerini şiirlerine konu edinmişlerdir. Onların başına gelen felaketi halka haber vermişlerdir. Böylece dostlara ve yakınlarla yönelik yazılan mersiyeler yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemdeki mersiyeler ruh ve mana bakımında daha doludur. Dili, ifade açısından yumuşak ve anlaşılması kolaydır. Ayrıca yeni kelimelerin kullanımı artmıştır. Ahiret ve dünya hayatının faniliği ile ilgili konular mersiyelerin içine girmiştir. Böylece okuyan ve dinleyen açısından daha etkili olmuştur.²⁵²

Endülüs Dönemi'nde hükümdarlara yönelik yazılan mersiyeler, hükümdarların tanınmasını ve toplum nezdinde itibar kazanmalarını sağlamıştır. Bu durum Özellikle İsbîliye (Sevilla) şehri merkez olmak üzere Güneybatı Endülüs'te yarım asır hüküm süren

²⁴⁹ Ebû Muhammed Cemâluddîn İbn Hişâm, *es-Siyretü'n-nebeviyye* thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, 1990) 3/55,90,97,98.

²⁵⁰ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi IV-Abbasiler Dönemi* (Erzurum: Fenomen Yayıncılık,2021), 153.

²⁵¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'r ve ş-şu'arâ* thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Daru'l-Maârif, 1982), 1/439-440.

²⁵² Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi IV*, 154.

Abbâdî hükümdarı Mu'temid ve ailesi için yazılan mersiyeler de görülmüştür. Mu'temid'in saltanatına Murabıt hükümdarı Yusuf b. Tafşin tarafından son verilmiştir. Bunun üzerine Mu'temid ailesiyle birlikte sürgüne gönderilmiştir. Bu sürgün sırasında Mu'temid'i zindanda ziyaret eden Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in yazdığı mersiyeler, hem Mu'temid ve ailesinin tanınmasını sağlamış hem de yaşanan olaya duygusal bir boyut kazandırmıştır. Mu'temid ve ailesi için yazılan mersiyeler, ailenin konumuna olumlu bir etki yaratmıştır. Çünkü yazılan mersiyeler ile halkın gözündeki imajları güçlenmiştir.²⁵³

Mersiyeler, zaman içerisinde şekil değiştirmiştir. Mersiyeler içerdikleri temaların çeşitlenmesiyle dikkat çekmiştir. Bunun en güzel örneği Endülüs'tür. Sadece şahıslar veya hükümdarların ölümlerine değil, ayn zamanda şehirlerin, ülkelerin işgaline yönelik mersiyeler yazılmıştır. Nitekim Endülüs'te hakkında en fazla mersiye yazılan yerlerden biri olmuştur.

Endülüs'te Müslümanların hakimiyetinin sona ermesi ile Hristiyanların bölgeyi ele geçirmesi Müslümanlar açısından büyük üzüntü yaşatmıştır. Yazılan mersiyeler sadece ülkenin yakılıp yıkılmasına yönelik değildi. Müslümanların içinde düştükleri zillete de dikkat çekilmiştir. Endülüs üzerine yazılan mersiyelerde, camilerin kiliseye dönüştürülmesi, ezanların yerini çan sesine bırakması gibi Müslümanların kaybettiği değerlere duyulan acılar ifade edilmiştir. Ayrıca bu dönemki mersiyelerde Müslümanların yurdunu savunmaktan aciz kaldığına yönelik eleştiriler de yer almıştır.

Endülüslü alim ve şair İbn Amîre'nin (öl. 658/1260) Belensiye (Valencia) mersiyesi²⁵⁴ ile Ebû'l-Bekâ er-Rundî'nin (öl. 684/1285) "*Risâü'l-Endelüs*" adlı mersiyesi Endülüs'ün büyük bölümünün Müslümanların elinden çıkıp Hristiyanların hakimiyeti altına girmesi münasebetiyle nazmedilmiştir. Zikredilen mersiyelerin hepsi Endülüs için yazıldığı için aynı özellikler görülmektedir.²⁵⁵

Hafsa'nın mersiyelerini incelediğimizde siyasi bir amaç taşımadığını görmekteyiz. Hafsa, mersiyelerini sevgilisi Ebû Cafer'in ölümü üzerine yazmıştır. Sadece sevgilisi Ebû Cafer'in ölümü üzerine mersiyelerini yazması, şairin aşkına olan bağlılığını ifade etmektedir. Özellikle onun mersiyeleri aşkın ve kaybın en derin duygularını yansıtmaktadır. Çünkü Hafsa ile Ebû Cafer aşkı istenmeyen bir şekilde sonuçlanmıştır. Ebû Cafer'in ölümü, Hafsa'nın büyük bir hüzn yaşamasına neden olmuştur. Hafsa,

²⁵³ Toprak, "Mersiye".

²⁵⁴ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 273-274.

²⁵⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/1244-1246.

sevgilisinin kaybıyla derinden sarsılmıştır. O, yaşadığı acıyı mersiyeleleri aracılığıyla ifade etmiştir.

Ancak, Hafsa'nın yaşadığı bu acı toplumsal normlara uygun olmayan bir ilişkiden kaynaklanıyordu. Bu nedenle halk tarafından olumsuz bir şekilde karşılanmıştır. Yasını alenen tutmasından dolayı toplumun hoşgörüsüz tepkilerine ve tehditlerine maruz kalmıştır. Bu baskılarla başa çıkamayan Hafsa, vatanını terk edip Gırnata'dan ayrılarak Fas/Marakeş'e yerleşmiştir. Fas sultanının himayesine giren Hafsa, hayatının geri kalan kısmını Muvahhidlerin sarayında mürebbiye olarak tamamlamıştır. Hafsa'nın yaşadığı bu zorlu süreç, onun trajedisini anlatmanın yanı sıra, toplumun normlarına uymayan davranışları nedeniyle maruz kaldığı sıkıntıları göstermektedir. Hafsa'nın hikayesi, bireysel bir acının ötesinde, toplumsal normları ve baskıları ortaya koymaktadır.

Hafsa, Ebû Cafer'in ölümü ile sevdiğine bir mersiye yazmıştır. Fakat bu mersiyede hem insanların ona karşı bakışını eleştirmiş hem de bazı kişileri övmüştür. [Hafif]²⁵⁶

هَدَدُونِي مِنْ أَجْلِ لُبْسِ الْحِدَادِ   لَحِيْبٍ أَرَدُوهُ لِي بِالْحِدَادِ
رَحِمَ اللَّهُ مَنْ يَجُودُ بِدَمْعٍ   أَوْ يَنْوُحُ عَلَى قَتِيلِ الْأَعَادِي
وَسَقَّتُهُ بِمِثْلِ جُودِ يَدَيْهِ   حَيْثُ أَضْحَى مِنَ الْبِلَادِ الْغَوَادِي

“Yas elbisemden dolayı düşmanlar beni tehdit etti. Yasım demirler içinde öldürdükleri sevdiğim içindi. Allah rahmet eylesin şu cömert insanlara, düşmanların öldürdüğü yârime göz yaşı dökenlere, sesli ağlayanlara.”

Ebû Cafer'in nasıl öldürüldüğü hakkında sadece *Nefhu 't-tîb*'da birkaç bilgiye rastladık. Ebû Cafer, sultan Ebû Saîd'den kaçıp Doğu Endülüs kralına sığınmıştır. Bunu duyan Ebû Saîd, krala Ebû Cafer'i Mâlaka (İber yarımadasının Doğusu)' da açlığa terk etmesini emretmiştir. Ebû Cafer aç bırakılarak öldürülmüştür.²⁵⁷

Hafsa'nın mersiyesini incelediğimizde derin bir acının yaşandığını görürüz. Ebû Cafer'in Hafsa ile yaşadığı aşktan dolayı öldürülmesi bu mersiye'nin yazılmasının en temel sebeplerindendir. Hafsa'nın yas tutmasına dahi müsaade edilmemesi, ardından ülkesinden sürgün edilmesi onu daha büyük sıkıntıların içine atmıştır.

²⁵⁶ Hindî, *Eşher şâiratu 'l-hub*, 83.

²⁵⁷ Makkari, *Nefhu 't-tîb*, 4/181.

Hafsa, Ebû Cafer'in yasını kimseden saklamadan tutarken mersiyesinin de bu nedenle yazıldığını açıkça belirtmiştir. Karalar giydiği için tehditlere ve zorbalığa maruz kaldığını ifade etmiştir. Fakat ardından Ebû Cafer için ağlayıp yasına ortak olanlar için dua etmiştir. O insanları övmüştür.

Hafsa'nın mersiyesi Ebû Cafer'e olan aşkının en güzel kanıtıdır. Aralarındaki aşkın büyüklüğünü anlamamız için yeterlidir. Hafsa'nın ne denli içli bir şair olduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Çünkü sonuç olarak bakıldığında Hafsa, çok sevmiş fakat kavuşamamış bir aşiktir.

Mersiye, hüznü dolu ifadeleri barındırması ve tekdüze bir anlatımı olmasına rağmen dil ve sanat açısından zengindir. Özellikle mersiye'nin övgü ve ağlama bölümleri beyan sanatının ustalıkla kullanıldığı yerlerdir. Hafsa'nın yukarıda zikredilen mersiyesi de beyan sanatının inceliklerini bize gösterir. Hafsa'nın sevgilisi Ebû Cafer'e yönelik yazdığı ikinci mersiyesi ile de bu incelikleri görmekteyiz. [Mütekârib]²⁵⁸

سَلَامٌ يُفْتَحُ فِي زَهْرِهِ الْكِمَامَ وَيُنْطِقُ وَزَقَ الْعُصُونَ
عَلَى نَازِحٍ قَدْ ثَوَى فِي الْحَشَا وَإِنْ كَانَ تُحْرِمُ مِنْهُ الْجَفُونَ
فَلَا تُحْسِبُوا الْبُعْدَ يُنْسِيكُمْ فَذَلِكَ وَاللَّهِ مَا لَا يَكُونُ

“Tomurcuğunda çiçek olan dalın yapraklarını konuşturan selam, gurbette olanın üzerine olsun. O, gözlerden her ne kadar mahrumsa da içimde misafirdir. Uzaklığın sizleri unutturacağını düşünmeyin. Bu Allah'a yemin olsun ki olmayacak bir şeydir.”

Hafsa'nın iffetli gazele de giren bu şiiri, en güzel nazımlarındandır. Geleneksel tarza yazılan bu beyitler ile cesur bir şekilde şairlik yeteneğini konuşturmuştur. Hafsa, sanki karşısında biri varmış gibi konuşur. Ebû Cafer'e selamını gönderirken yüreğindeki sevgi örtüsünü kaldırıp açığa çıkardığını belirtmiştir. Tıpkı bir örtünün kalkması gibi sevgisi de açığa çıkmıştır. Bu sevginin ortaya çıkmasını, bitkilerin tekrar yeşermesine ve yaprakların aşkını konuşmasına bağlamıştır. Ayrıca beyitlerde Ebû Cafer'le buluşukları bahçenin yeşilliklerinin aşklarına şahitlik etmesine atıfta bulunmuştur.

Ebû Cafer'i bir daha göremediğini, onu hatırlıdan çıkaramadığını ifade etmiştir. Ebû Cafer'e olan uzaklığı kalbindeki acıyı ve aşkı dindirmemiştir. Gözden ırak olanın gönülden de ırak olacağını düşünen insanlara bu düşüncelerinin gerçekleşmeyeceğini anlatmıştır. Hafsa'nın yüreğindeki kor o kadar büyümüştür ki kendini şiire ve yeni bir

²⁵⁸ Makkari, *Nefhu't-tib*, 4/175.

ilişkiye kapatmasına sebep olmuştur. Hafsa'nın Ebû Cafer için yazdığı mersiyelerinden sonra şiirsel üretimi durmuştur. Nitekim Hafsa'nın acısını, aşkını hatta kelimelerini de kalbine hapsettiğini söyleyebiliriz.

Yukarıdaki beyitte yer alan “*selamla bitkiler yeşerir ile dalların yaprakları konuşur.*” beyti ile söz sanatından yararlanılmıştır. Hem selam verilince bitkilerin yeşermesi hem de dalların yapraklarının konuşması teşhis (kişileştirme) sanatına örnektir.

Hafsa'nın Ebû Cafer için yazdığı üçüncü mersiyesi ise şöyledir: [Tavîl]²⁵⁹

وَلَوْ لَمْ يَكُنْ نَجْمًا لَمَا كَانَ نَاطِرِي وَقَدْ غَبَّتْ عَنْهُ مُظْلِمًا بَعْدَ نُورِهِ
سَلَامٌ عَلَيَّ تِلْكَ الْمَحَاسِنِ مِنْ شَجِّ تَنَاءَتْ بِنُعْمَاهُ وَطَيْبِ سُورِهِ

“Yıldız olmasaydı beni gören, ondan uzak kaldığımda nuru olmasına rağmen karanlık olmazdı. Sürurunun, nimetinin güzelliği ile uzaklaşan kedere selam olsun.”

Şiirdeki ilk beyitte ondan ayrı kaldığı için karanlığa düştüğünü söylerken sevgilisinin hayali ile nimetlenip kederinin gittiğini belirtmektedir. İki beyit arasında bütün bir anlam yoktur. Nitekim çok ümitsiz bir halden ümitleneceği bir duruma geçtiği söylenebilir.

Hafsa, Ebû Cafer'in ölümünden sonra bedeninde ve ruhundaki değişimi şiirine yansıtmış ve yasını tutmuştur. [Tavîl]²⁶⁰

سَلُّو الْبَارِقَ الْخَفَاقَ وَاللَّيْلُ سَكِنٌ أَظْلُ بِأَحْبَابِي يُدَكِّرُنِي وَهَنَا
لَعَمْرِي لَقَدْ أَهْدَى لِقَلْبِي حَقَّقَةً وَأَمْطَرَنِي مُنْهَلٌ عَارِضُهُ الْجَفْنَا

“Sessiz gecelerde çakan şimşekli bulutlara sorun. Sevdiklerimle kederi hatırlarım. Yemin ederim ki yüreğime bir çarpıntı verdi ve üzerime göz kapaklarımı çevreleyen bir (kazandan boşalırcasına üzerime) yağmur yağdırdı.”

Hafsa-Ebû Cafer aşkı bu şekilde sonlanırken, Hafsa sevgilisinin öldürülmesinden sonra kimse ile birlikte olmamış ve evlenmemiştir.²⁶¹

Görüldüğü üzere Hafsa'nın şiirlerinin neredeyse tamamı Ebû Cafer için yazılmıştır. Buradan çıkarılacak sonuçları şu şekilde açıklayabiliriz. Hafsa, Ebû Cafer'in ölümünden sonra yas tutup sürgüne gönderilmesi ardından mürebbiyelik yapması basit bir olaydan ibaret görülebilir. Fakat Ebû Cafer'e yazdığı mersiyelerinden sonra tekrar

²⁵⁹ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/176.

²⁶⁰ Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/176.

²⁶¹ Hindî, *Eşher şâiratu'l-hubb*, 83.

kaleme aldığı hiçbir şiiri yoktur. O dönem yazıldıysa da günümüze ulaşan herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Böylece Hafsa'nın bir suskunluk dönemine girdiğini söyleyebiliriz. Hafsa'nın, mürebbiyelik döneminde şiir ve edebiyata dair üretkenliği sona ermiş, kendini topluma kapatıp, ruhunu yalnızlığa itmiştir. Böylece Hafsa, Ebû Cafer'i yitirirken, şiirsel yönünü de yitirmiştir. Hafsa açısından, büyük bir kayıp ve acı hissi yaşanmıştır. Bu sebeple şairane ifade yeteneğini kaybetmiştir. Nitekim bazı insanlar acılarını ifade etmek için yazmayı tercih ederken bazıları da bu tür bir kaybın üstesinden gelmek için kelime bulamayabilir.

4. SONUÇ

Endülüs medeniyeti, bilim, sanat, mimari ve edebi alanlarda önemli başarılar elde etmiştir. Endülüs'teki etnik ve dini grupların etkileşimi, zengin bir kültüre sahip olmasını sağlamıştır. Endülüs'ün mevcut sosyal yapısı sayesinde tüm etnik gruplar medeniyete katkıda bulunmuştur. Ancak gerek iç ve dış savaşlarla gerekse çeşitli dini ve etnik grupların varlığı sebebiyle elim bir yıkılış sürecine girmiştir. Böylece Müslüman Endülüs, altın çağını yavaş yavaş yitirmiştir.

Endülüs fetihlerle geçirdiği ilk yüzyılda kendi kültürünü oluşturmamıştır. Çünkü Endülüs'e gelen Araplar vatanlarına duydukları özlemle doğunun kültür ve medeniyetini buraya yansıtmışlardır. Fakat Endülüs'ün devletleşmesiyle beraber kendilerine has kültürün ilk numuneleri verilmeye başlamıştır. Çöl yaşamından sıyrılan Araplar, Endülüs'te karşılaştıkları bu büyüleyici güzellik karşısında tepkisiz kalmamışlardır. Endülüs'te yaşadıkları süre boyunca edebî eserlerinde yankı bulmuştur.

Endülüs, sadece etnik ve dini grupların farklılığıyla dikkat çekmemiştir. Endülüs'te toplumun yarısından fazlasını kadınlar oluşturmaktaydı. İslamiyet'in Endülüs'e gelişiyle Müslüman Endülüslü kadınlar daha önceki toplumlarda var olmayan bir şekilde kendilerini görünür kılmışlardır.

Endülüs'te kadınlar ilmi ve siyasi faaliyetlerde bulunup medeniyetin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Endülüslü kadınlar, toplumda büyük bir özgürlüğe sahip olmuşlardır. Bu özgürlükçü çevre kadın şairlerin kişiliklerine ve şiirlerine sirayet etmiştir. Kadın şairler, doğudaki geleneksel kadın anlayışına bağlı kalmamışlardır. Onlar, gelenekselin dışına çıkarak kendilerine has bir şekilde şiir nazmetmişlerdir.

Endülüslü kadın şairler şiire geniş bir yer vermişlerdir. Çünkü Endülüs'ün kadın şairleri, şiirleriyle varlıklarını ortaya koymuşlardır. Kadınlar şiirlerini her türlü konuda nazmetmişlerdir. Endülüslü kadınların gazelleri bu özgürlüğün en güzel örneklerinden biridir. Kadın şairler gazellerini erkekler gibi çekinmeden söylemişlerdir. Kadınlıklarıyla övünmüş ve müstehcen kelimeleri kullanmaktan geri durmamışlardır.

Endülüslü kadınların toplumsal hayattaki varlığı, aile yapısı, konumu ve siyasi faaliyetlerini ele alan konuların azlığı bizi kadın şair Hafsa er-Rekûniyye'yi (ö.530/1135) araştırmaya yöneltmiştir. Kaynakların azlığı ile yeterli bilgiye ulaşmada sınırlılıklar olsa da Avrupa'da ve İslam dünyasında yazılan eserler çalışmamıza kaynaklık etmiştir.

Hafsa'nın biyografisi ve şiirleri çalışmamızın ana hatlarını oluşturmaktadır. Hafsa'nın şiirlerini incelerken Endülüs'teki kadın şairlerin sosyal ve siyasi hayattaki

görünümlerine de ışık tuttuk. Hafsa bize Endülüs toplumundaki kadın imajını şair ve diplomat kimliği üzerinden incelememize fırsat vermiştir.

Hafsa, bir kadın olarak toplumda görünür bir kişiliktir. İkili ilişkilerde üstlendiği rollerde ise Müslüman toplumuna aykırı olmuştur. O, her zaman İslam'daki kadın çizgisinden ayrı durmuştur. Şair Hafsa, her yönüyle kendini gerçekleştiren bir kadındır. Farklı yönleri, özgüveni ve dik duruşu ile toplumun her kesiminde kendini ifade edebilmiştir. Söz konusu bu dik duruş ile Muvahhid sultanının karşısına çıkacak kadar cesaretlidir. Muvahhid sultanı Abdülmü'min b. Alî'nin karşısında irticalen söylediği şiiri onu bir kadın olarak meşrulaştırmıştır. Nitekim onun siyasi kişiliği, şiirleri ve toplumsal normlara karşıt tavırları bu durumu kanıtlamaktadır.

Endüslü Hafsa er-Rekûniyye ve Şiirleri adlı çalışmamız, Endülüs'ün Murabıt ve Muvahhidler dönemindeki kadına karşı bakışı da gözler önüne sermektedir. Murabıtların baskıcı rejiminde doğan Hafsa, varlıklı ve soylu bir aileden gelmesi hasebiyle kültürel birikimi ile ön planda olan bir kadındır. Hafsa'nın gençlik yılları Murâbıtlar'ın yönetimi Muvahhidler'e devrettiği bir dönemde geçse de edebi faaliyetlerini Murâbıtlar devrinde açığa çıkaramamıştır. Muvahhidler'in ılımlı devlet yapısı sayesinde kültürel ve sanatsal birikimi için uygun ortam oluşmuştur.

Şair Hafsa'nın şiirleri, gazel, hiciv, mersiye, methiye ve fahriyyeden oluşmaktadır. Fakat onun en fazla nazmettiği şiir türleri arasında gazelleri gelmektedir. Hafsa'nın şair ve vezir Ebû Cafer ile olan yasak ilişkisi onun gazel yazmasına sebep olmuştur. Edebi birikimini konuşturduğu en güzel şiirleri Ebû Cafer için nazmedilmiştir. Ebû Cafer'e ithafen söylediği gazelleri edebi yetkinliğinin en güzel ürünleridir. Hicivlerinde, karşısındakinin fiziksel özelliklerini korkusuzca eleştirmiştir. Methiyelerini söylerken hükümdarın ve devlet adamlarının karşısında kadınlığından utanmadan dimdik durmuştur. Mersiyelerini ise sadece sevdiğinin ölümü üzerine nazmetmiştir. Fahriyyelerinde kendini ve şairliğini övmüştür. Özellikle şiir yazma kabiliyetini övdüğü şiirleri çoktur.

Hafsa, Ebû Cafer'in ölümü üzerine verdiği tepkiler nedeniyle toplumda hoş karşılanmamıştır. Siyahlar giyinerek ve mersiyeler yazarak üzüntüsünü toplumda belli etmiştir. Fakat dönemin toplumu Hafsa'nın yasak aşkından dolayı bu davranışlarına müsamaha göstermemiştir. Bu sebeple Hafsa, ayıplanmış ve sürgüne mahkum edilmiştir. Sürgün edildikten sonra mürebbiyelik yapan Hafsa, bir daha şiir yazmamıştır. Hem şairliği bırakması hem de hiç evlenmemesi onu kadın şairler arasında farklı kılmıştır.

Çünkü o, sosyal kabullerde hayal kırıklığına uğramış olsa da Ebû Cafer ile olan aşkıdan vazgeçmemiştir.

Hafsa, geleneksel kadın-erkek ilişkisini yıkmıştır. O, klasik aşk anlayışından uzak olduğunu şiirine ve davranışlarına yansıtmıştır. Bu nedenle Hafsa'da kendi dönemindeki hiçbir kadın şairde görülmeyen olağanüstü bir cesaret vardır. Hafsa aşk, kıskançlık, keder, özlem, ümitsizlik duygularını öylesine derin yaşamıştır ki bu duygular ondaki cesareti arttırmıştır. Ayrıca Hafsa, Ebû Cafer ile olan ilişkisinde realist bakış açısına sahiptir. Çünkü o hayatı, aşkı, tutkuları ve geliştirdiği tepkilerle gerçekçi bir resim çizmektedir. Bekleyiş, buluşma ve ayrılık duygularını ise şiir yazarak bastırmıştır. Böylece Hafsa'nın şiirleri geleneksel normların dışına çıkmıştır.

Sonuç olarak, *Hafa er-Rekûniyye ve Şiirleri* adlı çalışmamız, Endülüslü kadın şairlerin literatürde erkek şairler kadar yer edindiklerini ve Endülüs'ün kadın şairlerinin araştırılmasına vesile olması amacıyla ortaya konmuştur.

KAYNAKLAR

- Abdullâh, Emîr. *et-Tibyân*. nşr. E. Lévi Provençal. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1955.
- ‘Atîk, Abdülazîz. *el-Edebu'l-Arabî fî Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Nahdati'l-Arabî, 1976.
- Arslan, Emîr Şekîb. *el-Hulelü's-sündüsiyye fî'l-ahbâr ve'l-âsâri'l-Endelüsiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, 1936.
- Arslan, Mehmet Nafi. “Klasik Arap Edebiyatında Tebrik”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 5/1 (Haziran 2019), 372-375.
- Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb. *el-Asma'ıyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Abdüsselâm Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, 1963.
- Âsî, Mişel. *eş-Şî'r ve'l-bi'e' fî'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü't-Ticârî, 1970.
- Akın, Abdülfettâh. *Endülüs Arap Şiirinde Gazel*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Azzâvî, Turkî. *Mu'cemuuu şâirâtî'l-Endelüs*. Dimeşk:Dâru'l-Nevâdır, 2011.
- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*.4 Cilt Bursa: Emin Yayınları, 2019.
- Bedr, Ahmed. *Târîhu'l-Endelüs ve Hadâratuhâ*. Kahire: Dâru Atlas, 1983.
- Bereke, İkbâl. *el-Hubb fî sadru'l-İslâm*. Kahire: Dâru'l-Kabâ, 1998.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdülazîz. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Cum'a, Ahmed Halîl. *Nisâ' mine'l-Endelüs*. Beyrut: el-Yemâme', 2001.
- Çetin, Nihad. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 3.Basım, 2021.
- Çınar, Mustafa. *Arap Şiirinde Ravdiyyât ev es-Sanevberi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Çiftçi, Faruk. *Hilafet Dönemi Edebi Çevresi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1995.
- Dayf, Şevkî. *Asru'd-duvel ve'l-imârât el-Endelüs*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1989.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi IV- Abbasiler Dönemi*. Erzurum:Fenomen Yayıncılık, 2021.
- Demirayak, Kenan. *Abbasi Edebiyatı Tarihi*. Erzurum: Aktif Yayınevi, 1998.

- Durmuş, İsmail. “Hafsa er-Rekûniyye.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafsa-er-rekuniyye>
- Durmuş, İsmail. “Fahr.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fahr--edebiyat>
- Ebyârî, İbrâhim İsmâil. *Ahbârun mecmûa fî fethi'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Kitâbu'l-Mısırî, 2. Basım, 1989.
- Elmalî, Hüseyin. “Kâlî.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kali>
- Fâhûrî, Hannâ. *el-Fahr ve'l-hamâse*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, 1992.
- Giacomo, Louis di. *Une poetesse grenadine du temps des Almohades: Hafsa bint al-Hajj*. Paris: byy. 1949.
- Haccî, Abdurrahmân Alî. *et-Târîhu'l-Endelüsî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ sukûti Gırnata*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2. Basım, 1981.
- Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî el-Bağdâdî. *Mu'cemuuü'l-üdebâ*. 7 Cilt. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût el-Bağdâdî. *Mu'cemuuü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1397/1977.
- Heykel, Ahmed. *el-Edebu'l-Endelüsî mine'l-fethi ilâ sukûti'l-hilâfe*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985.
- Himyerî, Muhammed b. Abdillâh b. Abdülmün'im es-Sanhâcî. *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-ektâr*. thk. İhsan Abbas. Lübnan: Mektebetü'l-Lübnan, 1974.
- Hindî, İhsân. *Eşher şâirâti'l-hubb fî bilâdi's-şark ve'l-garb*. 2 Cilt. Dımeşk: Vizerâtü's-Sekâfe, 2012.
- Hulelü'l-mevşiiyye fî zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşiiyye*. nşr. Süheyl Zekkâr- Abdülkâdir Zimâme. Rabat: Dâru'l-Beydâ, 1399/1979.
- İbn Dihye, Alî b. Muhammed b. Ferh el-Kelbî. *el-Mutrib fî eş'âri ehli'l-Mağrib*. nşr. İbrâhîm el-Ebyârî-Hamîd-Abülmecîd-Ahmed el-Bedevî. Beyrut: Dâru'l-İlmu'n Li'l-Cem'i, 1955.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr. *Tuhfetu'l-kâdim*. thk. İbrâhîm Ebyârî. Lübnan: Mektebetü'l-Endelüs, 2. Basım, 1410/1989.
- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr. *Kitâbü'l-Hulleti's-siyerâ*. nşr. Hüseyin Mûnis. 2. Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1985.

- İbn Haldûn, Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî. *Kitâbü'l-‘iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*. 7 Cilt. thk. Ebû Suheyb el-Kermî. Beyrut: Beytu'l- Efkârî'd-Devliyye, 1992.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd. *el-İhâta fî ahhâri Gırnâta*. 4 Cilt. thk. Yûsuf Alî Tavîl. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd. *A'mâlü'l-a'lâm fî men bûyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. 2 Cilt. thk. Seyyid Kusrevî Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Hazm, Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. thk. Abdüsselâm Hârûn. Kahire: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, 1962.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *es-Siretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, 3. Basım, 1990.
- İbn İzârî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Merrâküşî. *el-Beyânü'l-Muğrib fî ihtisârî ahhâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. 4 Cilt. thk. Mahmûd Beşşâr Avvâd-Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *eş-Şî'r ve's-suarâ*. 2 Cilt. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1982.
- İbnü'l-Kûtiyye, Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî. *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*. nşr. İbrâhîm Ebyârî. Kahire: Dâru'l-Kitâbu'l-Mısırî, 2. Basım, 1989.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 3. Basım, 1414.
- İbnü'z-Zübeyr, Ebû Câ'fer Ahmed b. İbrâhîm es-Sekâfî. *Sılatü's-sıla (li'ibni Beşkûvâl)*. 3 Cilt. thk. Şerif Ebû Ale'l-Udvî. Beyrut: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye,
- İd, Salâh. *el-Gazelu el-uzrî*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1993.
- İnân, Muhammed Abdullâh. *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*. 8 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Basım, 1998.
- İnân, Muhammed Abdullâh. *Nihâyetü'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 4. Basım, 1997.
- İmamuddin, S. M. *Some Aspect of the Socio-Economic and Cultural History of Muslim Spain*. Leiden: Brill, 1965.
- İshakoğlu, Ömer. "Endülüs Arap Edebiyatında Kadın Şairlerin Rolü." *Nüşa*. 45/1 (2017). 160-164.
- İpekten, Halûk. "Gazel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazel--edebiyat>

Îsâ, Muhammed Abdülazîz. *el-Edebu'l-Arabî fî'l-Endelüs*. Kahire: Matbaâtu'l-İstikâme', 1936.

Îsâ, Muhammed Abdülhamîd. *Târîhu't-ta'lim fî'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.

Kennedy, Hugg. *Muslim Spain and Portugal: A political History of al-Andalus*. New York: Routledge, 1996.

Kennedy, Hugg. *Endülüs: Müslüman İspanya ve Portekiz'in Siyasi Tarihi*. çev. Ayşenur Demir. İstanbul: Dergah yayınları, 2019.

Kerrû, Ebu'l-Kâsım Muhammed. *Şahsiyyâtu'n edebiyeye mine'l-meşrik ve'l-mağrib*. Lübnan: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, 1966.

Kur'an Yolu.

<https://ia902807.us.archive.org/22/items/Kuran-Kerimzerine-Meal-TefsirTecvidVbKitaplar/Diyanet-Kuran-Yolu-Turkce-meal-veTefsir.pdf>

Mallah, Majd. "Voice and Powe: Hafsa bint al-Hajj and the Poetics of Women in al-Andalus". *Journal of Arabic Literature*. 1/26 (2020).

Makkarî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endülüsü'r-râtîb*. nşr. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1388/1968.

Mahmûd, Hasan Ahmed. *Kiyâmu devleti'l-Murâbitîn*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2. Basım, 1996.

Mağribî, Abdülmelik b. Saîd. *Râyâtü'l-müberraizîn ve gâyatü'l-mümeyyizîn*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Dimeşk: Tulâs li'd-Dirâseti ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1987.

Mağribî, Abdülmelik b. Saîd. *el-Muğrib fî hule'l-Mağrib*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Maaârif, 4. Basım, 1964.

Mekkî, Tahir Ahmed. *Dirâsât el-Endelüsiyye fî'l-edeb ve't-târîh ve'l-felsefe*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 1987.

Mecîd, Yunûs Hâşim. "el-Gazel i'nde şâirâtü'l-Endelüs." *Mecelletü'l-Feth*. 1/24 (2005).

Mitre, Emilio. *La Espana Medieval: sociedades, estados, culturas*. Madrid: Istmo, 1979.

Muhammed, Sirâceddîn. *el-Fahr; fî's-şi'ri'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'r-Râtîb el-Câmi'yye, 2000.

Muhammed, Sirâceddîn. *el-Gazel: fî's-şi'ri'l Arabî*. Beyrut: Dâru'r-Râtîb el-Câmi'yye, 2000.

Mûnis, Hüseyin. *Meâlim Târîhu'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'r-Reşâd, 5. Basım, 2000.

- Mûnis, Hüseyin. *Fecrü'l-Endelüs; dirâse fî târihu'l-Endelüs mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ kıyâmu'devleti'l-Emeviyye*. Kahire: Dâru'r-Reşâd, 4.Basım, 2008.
- Na'na'î, Abdülmecîd. *Târihu'd-Devleti'l-Emeviyye fî'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Nahda el-Arabiyye, 1986.
- Neccâr, Abdülmecîd. *el-Mehdî b. Tûmert*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- O'callaghan, Joseph. *A History of Medieval Spain*. London: Cornell University Press, 1975.
- Okay, M. Orhan. "Hiciv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hiciv>
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları I-Siyasî Tarih*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2022.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul; Ankara: İsam Yayınları, 9. Basım, 2022.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs'te Muvelledûn Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1989.
- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus#1>
- Özdemir, Mehmet. "Meriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/meriye>
- Özdemir, Mehmet. "Mülûkü't-Tavâif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mulukut-tavaif>
- Reysûni, Muhammed Muntasır. *eş-Şi'ru'n-nisevî fî'l-Endelüs*. nşr. Abdullah Kennûn. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, 1978.
- Rikâbî, Cevdet. *Fî'l-edebi'l-Endelüsî*. Kahire:Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1962.
- Sâlim, Abdülazîz. *Târihu'l-Muslimîn ve âsârihim fî'l-Endelüs*. Lübnan: Dâru'l-Maârif, 1997.
- Sarp, Ebuzer. "Endülüs Şiirinde Medih-Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi." *Journal Islamic Research*. 31/1 (2020) 97.
- Sâmerrâî, Halîl İbrâhîm. vd. *Târihu'l-Arab ve hadâratuhum fî'l-Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Cedîd el-Muttahide, 2000.
- Sûfî, Hâlid. *Târihu'l-Arab fî İsbanyâ*. Haleb: Mektebetu'n Dâru's-Şark, 1963.
- Toprak, Faruk. "Mersiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mersiye#1>

Ubûdî, Câsim. “Ganî-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/gani-billah>

Yemût, Beşir. *Şâirâtü’l-Arab fî’l-Cahiliyyeti ve’l-İslâm*. Beyrut: Mektebetü’l-Ehliyye, 1934.

Ziriklî, Hayrüddîn. *el-A’lâm*. 8 Cilt. Lübnan: Dâru’l-A’lemu’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

